

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№74-75
(18959-60)

2017 чылдың
июнь 27
вторник

Хүннүң үнери — 03:47
Ажары — 21:18
Хүн дурту — 17:31

Садар өртээ хостуг 12+

Бүгүнгү
бүдүрүлгөдө:

Уруглар —
стиң келир үевис 3

Ултура
ыдыралы 4
ИВА ТЕАТРА
САЛГАЛ

ыяктар
егейи 5-8

рзэн черниң
гүзү
А КАТАП
ИР-САЛ
АЙЫНДА 10

ынның"
тазындан 11

«Келир үениң Тывазы: өскерилгелерниң стратегиязы» деп шуулганның киржикчилерин июнь 28-30 хүннеринде Тыва хүлээп алыр. Бо улуг шуулган Россия Федерациязының субъектилериниң эксперттериниң киржилгези-биле болур. Тыва

Шуулган ажылын даарта эгелээр

«КЕЛИР ҮЕНИҢ ТЫВАЗЫ: ӨСКЕРИЛГЕЛЕРНИҢ СТРАТЕГИЯЗЫ»

Республиканың 2030 чылга чедир Социал-экономика хөгжүлдезиниң стратегиязын ажилдап кылыры-биле холбаштыр бо улуг болушкун Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун эгелээшкени-биле эртер.

Организастиг комитеттин дыңнатканы-биле алырга, инвестиция климаттын экижидери, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту болгаш туризмни сайзырадыры, ол ышкаш өөредилге, кадык камгалалы,

культура база кижжи капиталы дээш өске-даа хөй айтырыглар-биле холбашкан чугула чүүлдерни шуулган үезинде сайгарып чугаалажыр. Тыва Республикада кижжи капиталын сайзырадыры, экономика хөгжүлдө, бойдус байлаан камныг ажыглаары болгаш экологтуг айыыл чок чорук, чаа технологиялар болгаш хөй-ниитиниң инициативазы шуулганның кол темалары боор.

(Уланчызы 2-ги арында) ➔

Июнь 27 – Бүгү-делегейниң балык ажил-агыйының хүнү

БАЛЫКЧЫЛАРНЫҢ ЧЕДИИШКИНИ

Бүдүрүлгениң балыкчызы Роман Демчик.

Эрткен чүс чылдың тозан чылдарының төнчүзүнде бүгү Тываны балык болгаш балыктан кылган продукция-биле хандырып турган Кызылдың балык заводу хоозурап дүшкен соонда, бүдүрүлгениң ажилчынары боттары кооператив кылдыр каттышкаш, баштайгы чылдарда ажил-агыйын шору хөгжүдүп эккелгеннер. Ынчалза-даа 2013 чылда чуртка эгелзэн экономика хөгжүлдө кризистин чалгыынга таварышкаш катап-ла хоозурап, үндүрүг, пенсия, орук, эмчи камгаладылгасы, электри энергиязы дээш төлөвирлерге өрө-ширези чыылгаш, заводту хуу кижиге садып-каш, ажилчиннар боттары өске бүдүрүлгө черлеринче тарап ажилдай бергеннер.

Балык заводун садып алган кижжи хуу сайгарлыкчы Аяна Олеговна Монгуш болган. Ол 2014 чылда хуу сайгарлыкчы кылдыр бүрүткеткеш, өөнүң ээзи Владимир Монгуш-биле сүмөлешкеш, дүмаларын эвилелдээш, балык тывыжын чорудуп эгелзэннери бо.

Владимир Монгуштуң балыкчылар бригадасында боду-биле кады 6 кижжи ажилдап турар. Олар колдуунда-ла тус черни эки билир Тожу чурттуг аныяк эрлер. Чүгө дээр, балык тывыжын чорудары-биле чөпшээрелдиг чери бо кожуунуң Ушпе-Хөлде турар.

Хемниң эриин дургаар эдиртир кылаштап чорааш сыырткыш-биле балыктаар дзэн эвес, ужу-кыды көзүлбес делгем хөлче хемелиг эжиндирип чоруй баргаш, чер-чери-биле шөйлүп чоруй баар балык тудар четкини хөлдүн суунга салып каарга, ынчаар хонар. Эртенинде туттунган балыктарны хеме долдур чыып алгаш, эрикке эккеп, удур савалап, дузаар. Ооң соонда турлаанче сөөртүп эккелгеш, сери адаанга сериин черге тургузуп каар.

Күзүн кат, тоорук үезинде кылыр ажилдар көвүдөп каар. Каттаар, мөөгүлээр, тоорукту сайлаар, чыгган катты удур

хайындыргаш, вареньелээр, мөөгүлери дузаар дээш өске-даа. Таңды кежиин ынчаар савалап белеткзэн соонда, дузаан балыктар-биле кады машинага чүдүргеш Кызылче бадырыптар. Ол бүгүн Кызылдың Колхозная кудумчузунда Далай аттыг болбаазырадылга цегги манап турар.

Ооң ажылын хуу сайгарлыкчы Аяна Олеговна боду уштап баштап турар. Чогум цехтин ажилчиннары 4 кижжи. Олар балыктарны аштап-арыглаар, ыштаар, дузаар, хөмелээр ажилдарны кылып турар. Күзүн тайгадан эккелген дузаан мөөгүлери, кат вареньелерин садарына таарыштыр бир, ийи, үш литрлерин саваларына куткаш, этикеткаларын чыпшырар, сайлаан тоорукту килдеп, савалаар дээш ажилдар немежи-п каар.

Кандыг-даа ажилдың чедиш-киннери төнчү түңнелдерден билдинер. Аяна, Владимир Монгуштарның хуу бүдүрүлгези күрүнө чагыын күүседип эгелзэн.

Баштайгы 2015 чылда 42 тонна балык тывыжын чорударын хүлзэнгеш, планныг онаалдазын 100 хуу күүседип, хөй балыкты болбаазыраткаш, садып сайгарып ажилдаанының түңнелинде, ажилдап алган акша-көпөөз-биле (ажылчиннарның ай санында ап турган шалың акшазындан аңгыда) республика бюджетиниң янзы-бүрү чыылдаларын шуптузун төлээш, боттары 3 млн. рубль-биле үлетпүр бүдүрүлгезинге ажыглаар улуг соодукчуну, балык кадырып хөмелээр, дадарбас кандан кылган чан деп адаар дериг-херекселдерни, савалары-биле кады садып алган.

«Тыва Республиканың Чазаа балык тывыжын чорудуп турар бүдүрүлгелерни, хуу сайгарлыкчыларны деткип турары дээш четтирдвис. Бүдүрүлгеге ажыктыг дериг-херекселдерни садып алганывысты шынзыдып документилеривисти четчелээш дужааптарывыска, 3 млн 1 муң рубльдин чартыын субсидия ак-

шазы кылдыр күрүнөдөн эгидип берген. Амгы үеде ол акша-биле «Далай» болбаазырадылга цегиниң капитал септелгезин кыла бердивис» – деп, Аяна Олеговна чугаалап турар.

Республиканың девискээринде хөлдөргө болгаш суг шыгжамырларынга балык тывыжын чорудар эрге дээш Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызының бо чылдың март айда эрттирген мөөрейинге сайгарлыкчы Аяна Монгуштуң хуу бүдүрүлгези киришкеш, Тожунуң Ушпе-Хөлге балык тывыжын чорудар эргени база катап камгалап алган.

Бөгүн, июнь 27-де Бүгү делегейде байырлап эрттирип турар балык ажил-агыйының хүнүн аныяк сайгарлыкчылар Владимир, Аяна Монгуштарның хууда бүдүрүлгезиниң ажил-ишчилери чедиш-киннерлиг уткуп турар.

Даш-оол МОНГУШ.
Авторнуң
тырттырган чуруу.

Хүннүң медээлери

МАЛЧЫННАР ЭРЕС-ШУДУРГУ
АЖЫЛДААННАР

Мал оолдаашкынының баштайгы түннелдеринин дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол социал четкиде бодунун блогунга мынчаар бижээн:

«Бистиң малчыннарывыска улуг өөрүп четтирдим, оларның эрес-шудургу күш-ажылының ачызында хойнун баш саны бо чылдагы оолдаашкынының түннели-биле 400 муң башка көвүдээн-дир. Төрүүр чүс башка онааштыр республикада ортумаа-биле 79 хураган алдынан. Эрзинниң, Өвүрнүн болгаш Мөңгүн-Тайганың хойжулары эки ажилдааннар, ында малдың чаш төлүн 100 башка онааштыр 84-тен 93 чедир камгалап алган. Ол дээрже эрткен чылдың көргүзүүндөн дудавааны ол, бо чылын хар хөй чагган дээрзин барымдаалаар херек, Ынчангаш салган сорулгазын эки күүсеткенер, эр хейлер!»

Республиканың өшкү ажил-агыларында өшкүнүн ниити баш санының өзүлдеси 124,7 хуу болганын Тываның Көдээ ажил-агы болгаш аш-чем ямызы демдеглээн. Төрүүр өшкүдөн алган анай 74 хуу болган. Ол дээрже 2016 чылдың көргүзүүндөн 7 хуу хөй болганы ол. Мыйыстыг бода малдың баш саны чаа төрүттүнген бызааларның ачызында 48,3 муң башка немешкен,

бызааны ортумаа-биле 70 хууу алган.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол эгелеп чоруур фермерлерниң — «Аныяк өг-бүлеге — кыштаг» деп төлевилелдин киржикчилеринин түннелдеринче онза кичээнгейни салып турарын демдеглээли. Организаствыг хемчеглерни хынамчалыг көөрүн, хамыктың мурнунда эгелеп чоруур фермерлерге садып алдырган төрүүр 200 баш хойну дамчыдары-биле холбашкан ажилдарны езу барымдаалаар эвес, ханызы-биле көөр сорулганы Чазак Даргазы тус чер эрге-чагыргаларының мурнунга салган. Ылаңгыя кожууннарның мал эмчилери дамчыдып турар малдың кыдыкшылыңче онза кичээнгейни салыр ужурлуг.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол көдээниң ишчилеринин изии-биле деткээни, оларның сайгарлыкчы ажил-чорудулгазынга онза көдүрлүүшкүннү болдурган бо төлевилелди күүседип турар үеде ажилдап турар-даа, чаа тургустунган-даа ажил-агыларның зоотехниктиг, ветеринарлык хандырылганынче улуг кичээнгейни салырын Чазак Даргазының оралакчызы Байбек Монгушка, Көдээ ажил-агы болгаш аш-чем ямызынга дааскан.

ДООЗУКЧУЛАР КЕЖЭЭЗИ

2017 чылдың июнь 28-те, 15.00 шакта, республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернадынга доозукчулар кежээзи болур.

Республиканың уран чүүл школазының 9-ку классчылары өөредилгезин дооскан. Ындыг байдал-биле сургуулдар кол ниити өөредилгени дооскан болгаш шилип алган мергежилниң аайы-биле херечилелдерни алырлар.

Бо чылын ону 23 тоску классчы дооскан. Олар дээрже Борбай-оол Буяна, Бүлчүн Диана, Бүрбүй-оол Чайзат, Дамбаажык Алдынай, Дамдын-Бюрбю Айырсай, Демчик Аянчы, Ензак Өлзей, Кенден Ангарах болгаш өскелер-даа-дыр. Оон аңгыда өске школалардан беш кижиге аңаа уран чүүл талазы-биле эртем чедип

алганының шынзылгаларын алырлар.

Дүүнүгү школачыларны амыдыралдың делгем оруунче оларның класзының башкызы Деге Чайсуу үдээн. Бо чылын хылдыг хөгжүм, виолончель болгаш скрипка талазы-биле мергежилдиг оолдар, уруглар ону доосканнар. Оон сургуулдарының назы-хары аныяк-даа болза, Тываның В. Тока аттыг симфониктер оркестри, Тыва Республиканың Чазаның үрер хөгжүм оркестри-биле кады оюннарны көргүзүп, шаңналдыг черлерни чаңгыс эвес удаа чаалап ал келгеннер.

Июнь 28-те доозукчуларга дипломнарны тыпсыр, чаңчылчаан вальсты доозукчулар танчылаар, байырлалдың шайын ижерлер.

ТЫВА МИЛЛИОНЕРЛЕР

Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республикада эргелели декларация кампаниязының түннелин үндүргөн.

2016 чылда орулгаларының талазы-биле үндүрүг декларациязын дужаар хүлээлгелиг тус-тус кижилерниң ниити саны 8773 кижиге болган. Декларация кампаниязының үезинде 3-НДФЛ майык езугаар 9565 декларация кирген, бюджетче төлээр үндүрүгнүн түңү 24,4 млн. рубль болган.

Орулгазын 1 миллиондан 10 млн. рубль чедир 444 үндүрүг төлөкчизи көргүскөн. 10 миллиондан 100 млн. рубль чедир — 2 кижиге, 100 миллиондан 500 млн. рубль чедир — 1 кижиге көргүскөн.

Оон аңгыда 1241 үндүрүг төлөкчизи ниити түңү 59769 муң рубльге социал үндүрүг саналгазы алыр эргезин ажылгаан,

2648 үндүрүг төлөкчизи өңчү-хөреңгини 1295118 муң рубльге садып алганындан өңчү-хөреңги үндүрүгнүн саналгазын алыр эргезин медеглээн.

Бодунун өңчүзү кылдыр үш чылдан эвээш үеде санаттыг-ан шимчевес өңчү-хөреңгини болгаш авторанспорт аймаан 2016 чылда саткаш орулга алган хуу сайгарлыкчылар болгаш тус-тус кижилер боттарының орулгаларының дугайында отчедун 2017 чылдың апрель 30-ге чедир кирир ужурлуг турган дээрзин сагындыраал. Ол орулга үндүрүгнүн тус-тус кижилер 2017 чылдың июнь 15-тен орайтаптайн төлээр турган. Телевирин саадаткан азы ону төлээринден ойталаан таварылгада төлөттинмээн өрезин тыртар, а ол ышкаш торгоалды болгаш хөөнү аңаа немей санаар.

Тува-Онлайн.

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ ШОЛБАН КАРА-ООЛ: «КЕЛИР
ТЫВАЗЫ: ӨСКЕРИЛГЕЛЕРНИҢ СТРАТЕГИЯЗЫ» ШУУЛ
РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИНЧЕ УГЛАНГАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

— Чугааның угланышкынынары билдингир, тодаргай шиитпирлер болгаш саналдарны хүлээп алырынга идиглиг боор кылдыр Шуулганның программаны тургускан бис. Ынчангаш федералдыг болгаш девискээрлер чергелиг, бодунун ажылынга бедик мергежилдиг, улуг аргадуржулгалыг, ажыктыг болгаш эки түннелдиг шиитпирлерни хүлээп алырынга дузалыг аргасүмени бээр эксперттерни Шуулганче чалаан бис — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Шуулганның биз республиканың хөгжүлдизинге хам Тываның чонунун тодаргайлаары, олар оналдарын илередин Республиканың Баш деглээн. Шуулган шиитпирлерин хүлээп оларны база онза кылыр апаар деп, ол Ынчангаш Шуулгандеринин интернеттериндэн сайгарып чутемаларны чон билгилер боттарының хамма илередин арганы тур

ТЫВАНЫҢ УЛУСТУҢ БАШКЫЗЫ, АЛЬБЕРТ ВАСИЛЬ
БЕЗЪЯЗЫКОВ: "ДЕТКИП ТУР МЕН"

— Шуулган азы конференцияны эрттирери база республиканың сайзыралыга хамаарышкан кол сорулгаларны сайгарып чугаалажыры дээрже, эки бодап-дыр.

Ынчангаш мен Тываның Баштыңының саналыга катчыр мен. Ийе, шупту чыылгаш чүү барыл, чүнү кылырыл, чаа бодалдарны боттандырарда кымда кандыг саналдар барын чугаалажып, түннелдерни үндүрер ужурлуг бис. Маргыжып, боттоттарывыска чөшпээрешпейндаа барып болгай бис. Бо бүгү кандыг-даа ниитилелге эргежок чугула чүүл-дүр.

Амгы үеде республиканың сайзыралыга ажыктыг хөй-хөй ажилдар кылдынып турар, оларның аразында өөредилге адырында. Бир дугаарында, школаларның техниктиг хандырылганын дугайында чугаа чоруп турар. Республиканың бүгү школаларын калбаа-биле компьютержиткени база интернетти школа бүрүзүндө ажылап киригени өөреникчилерге билиглерни ханы шигээдип алырынга таарымчалыг байдал.

ды тургузуп турар. Өөредилге черлеринден баштайгы компьютерлиг класстарны Кызылда «Аныяк» Өөредилге төвү алган.

Роботтук техника-биле кичээлдер эрттиреринге машиналар негеттинип турар. Мындыг кичээлдерни чамдык школаларда өөредилге программанынче кириген. Роботтук техниканы уруглар аажок сонуграар. Оларны канчаар өөредирил? Келир үеде Тывага инженер-техниктиг тускай эртемниглер херек. Школаларның техниктиг хандырылгаларын чедип алыры — чугула айтырыг.

Совет үеде бистиң школаларывыс доозукчу бүрүзүнге техниктиг ажилчын мергежилди чедирер сорулгалыг турган. Ынчангаш күш-ажыл кичээлдеринче онза кичээнгейни угландырып турган. Оон соонда кезек үелерде школаларда ажилдың бо кези өөредилгениң америк хевиринге чагырткаш чиде берген турган. Ам чоорту боттарывыстың ажыктыг аргадуржулгавысче эглип эгелээн бис. Технология кичээлдеринде уруглар школаларның мастерскаяларында өөренип база ажилдап эгелээннер. А мастерскаяларга техниктиг хандырылга херек болгай.

Хөй чылдарда өөредилге шугумунга ажилдап келген кижиге болгаш, чаа школаларны эмин эрттир улуг эвес, 1 муңдан хөй эвес санныг өөреникчилер кирер кылдыр тудар болза эки. Школа дээрже база бир тускай дириг организм-дир. Ында өөредилге болгаш кижизидилге ажылы

башкы бүрүзүнүн сеткинызындан чоруп турар анаа-ла менеджер эвэ бүрүзүнүн арын таны боор ужурлуг. Чаа шиктударда тускай залды скаяларны болгаш сп баш бурунгаар өөр болза эки. «Аныякта дургузунда физкульту дери актылыг залда бол Бо айтырыгны бар ар ажылгап тургаш шиит түннел чок артпышаан.

Өөредилге адырында ландырышкыны бо рыгдалдарны төпчүткел агай албаннарын төпчү белеткел ажилдары ч рар. Ындыг арга бюджет ларын камнап алырынга бооп турар, ынчалза- школаларга салдары болур чүве ийик? Школ кол сорулгазы — өөр болгаш кижизидилге-ле Педагогтарны акша-те ажил-агы болгаш өс айтырыглар шиитпирл чардыктылары болдунма.

Эрге-чагырганың а ген хемчеглеринин ачы башкыларның саазын аж эвээжээни өөрүнчүг. Чоокку чылдарда республиканың өөредилге адыры рулгалар болгаш төлөвил ажилдап кылырынга кирге белең мен. Тываның тыңының чаңгыс үзөл-бод улустар кирип турар кочып алгаш кылыр ажилда ниити чурумун тургузуп а турары шын-дыр.

ШУУЛГАНГА ТАТАРСТАННЫҢ ТӨЛЭЭЛЕРИ КИРЖИР

«Келир үениң Тывазы: өскерилгелерниң стратегиязы» деп, Шуулганга Татарстанның төлээлери киржирин бадыткаан чагаа Татарстан Республиканың Чазаның Даргазы — сайт Роман

Шайхутдиновтан Шуулганның организаствыг комитетинге келген.

Иннополис университеттин информастыг айыыл чок чорук төвүнүн удуртукчузу Сергей

Миннихановтун аразында 2 чылдың июль айда чаргандуу жулгавызугаар боттанып тур ТР-ниң Чазак парлалга албан

Петренко «Инция» секцияны, лын удуртуп, ныг экономика хөгжүлдизинин угланышкынының дугайында 29-та Шуулган киржикчилеринге гаалап бээр.

Тыва биле Татарстанның аразы эртем-техниктигди ажилдажы Тываның Башты Шолбан Кара-биле Татарстан Президентизи Рус Миннихановтун аразында 2 чылдың июль айда чаргандуу жулгавызугаар боттанып тур ТР-ниң Чазак парлалга албан

Парлап конференциясы

Хайгаарал чок каап болбас

Уруглар эргелеринин төлээзи деп институт Тыва Республикада 2011 чылда тургустунган. Аңаа бир хуусаа иштинде парлап Аракчаа ажилдаан. Амгы үеде ол албан-хүлээлгени Валерьевна Россова күүседип турар. Июнь 23-те, пятница хүнүнде ол томуйлатканындан бээр ажил-уругларга конференциясынга Волгоград облазының парлап эргелеринин төлээлекчизи Геннадий Леонардович Прохорычев база Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлээниң хандырыр килдис начальнигтери Чечена Успун болгаш Дандагай киришкеннер.

Россияда демография ай-шаандан бээр-ле улуг үеде туруп келген. Чурт-чоннуң санын өстүрер, уздыр, кадыкшыдар, ниити социал байдалын дээр дээр күрүнө элээн-хемчеглерни ап турар. Политику дээр-ле, төлдү, чалыы салгалды өстүрүп алыры, камгалаа-арактаары. Ындыг турбуже эргелеринде, кам-хайгааралында чидиг-уруглар эвээш эвес. Безин арда чамдык өг-бүлелерде эи арага-дарыже хандык-бичии уругларын түредип, ып-суксадып турары, ажи-эттеп-хыйнаары, хайгаар-арттылары, азы социал-болдулары дээр-ле төлдү, калбакчоннуң улуг-ады, дүвүрели. Чоң черле чырык черже адып алган ажи-төлүңге салга чок болурул? Арга-ырап, өстүрүп шыдавас

улустуң ада-ие эргезин казааш, уругларын күрүнө бодунуң азыралынче аппаар. Ольга Россова болгаш Геннадий Прохорычев уруглар эргелеринге хамаарыштыр ажил-херектерин, бодалдарын делгереңгеи-биле чугаалап олурдулар. Оон эң-не онзагайлап, ылгап үндүрер кол чүве — ада-иелерниң харыс-салгазы. Бичии уругларның эргелери канчап хажыттына бээрли, уруглар сугга дүжүп, соңгадан аңдарлып, орук озал-ондаанга таваржы бээриниң 90 хуузу — ада-иениң бурууздан болуп турар. Ол талазы-биле 3 хуулгаазын сөс бар: «баш удур көөрү, бак чүведен ойлаары, шын хөделири» деп Геннадий Прохорычев медегледди. Херек кырында: «Бичии киж бажын азыгга аартыр үзүп албазын дизе, улуг киж ону баш удур эскерип көргөш, азыг черлерни оюп чоруурунга өөредир ужур-луг» деп тодарадып чугаалады. Ам көрээлинер. Бо кончук

изиг-халыын чоруп турда, ажи-төл сугга эштинче чүткүүрү билдингир. Эштин сезон эгелээнден бээр Россияда ында-мында сугга дүшкен уруглар дугайында медезлер чоруп тур. Бо июнь айда Тывага үштен беш харлыг үш бичии уруг сугга дүшкен. Ооң чылдагааны — ада-иениң уругларын суг чанынга хайгаарап көрбээни. Ам-даа изиир боор, чаш ажи-төлдү эң салыр хамаанчок, суг чанынга улуг улус боттарыңар карак салбайн, кадарып-ла туруп көрүңер.

Пластик соңгаларга шоочалар ам бар апарган-дыр. Бедик каъттарда улус ону черле кылдыртып алырын бодаар болза эки. Орук-чирикке оваарымчалыг чоруурун, орук дүрүмүн сагы-рын школачы ажи-төлге чагыыр.

Геннадий Прохорычев Тывада уруглар бажыңнарынга хамаарыштыр Чечняны-даа үлгөр кылдыр чугаалап олурду. Ында уруглар бажыңы деп чүве чок. Тывага база шаанда уруглар бажыңы чок турган болгай. Совет үеден-не уруглар бажыңнары, школа-интернаттар хөлчок тып-тып эгелээн. Артында-ла ында бүдүн өскүс уруглар эвээш, а социал өскүс уруглар көвей. Ол дээр-ле ада-иениңге кагдырган, азы ада-ие эргезин казыттырган улустуң ажи-төлү боор чүве-дир. Кончуун көрүңер даан: ада-иези бар хиреде, ажи-төлү өскүс өзүп олурар, социал өскүс деп

санаттырып чоруур, шуут кай-гамчык... Бир чыл иштинде чаш ажи-төлүңүрмасынчыг байдалга тудуп турган өг-бүлелерден уругларын күрүнө азыралынче дужаатканының 51 таварылгазы болганын дыңнаттылар.

Волгоградтың уруглар эргелеринин төлээлекчизи Тывада күрүнениң чаңгыс-ай шылгалдазы канчаар чоруп турарын хайгаарап келген киж-дир. Бээр кээр мурнунда, Тыва дугайында элээн-не багай чүүлдерни дыңнаан. Боду караа-биле көрүп, кожууннар-даа Россова-биле кады четкеш, ол чугаалар миф, хөөредиглер болганын биске дыңнадырга, амырадывыс. Шылгалда үезинде уругларны болза-даа эмин эрттир, кармаанын аңдара тудуп көөр, демир тывар херексел (металлоискатель) таварыштыр хынаарын ол шын эвес деп олурду. Ол дээр-ле эмчи шинчилгези эвес-тир, карак-биле көрүп каарга, четкей-ле. Чүгле шылгалда дужаар уругларны сагындырар: кандыг-бир чүве, азы шларгалка эрттирип алгаш, шылгалдадан үндүртүп алзыңза, бодуң шоруң деп. Чамдыкындыг хыналдалар куду көрүүшкүн деңгелинге чеде бээр окта шын эвес. Эрткен чылга бодаарга, күрүнө шылгалдазында чурум хажыдышкыннары мында ийи катап эвээш болган. Республикада 2016 чылда 56 хажыдышкын турган болза, бо чылын — 24 болганын эрткен ужургайлаада сай-йыт Татьяна Санчаа дыңнаткан чүве.

Уруглар эргелеринин Тывада

төлээзинче бо үе дургузунда 102 дилег киргенин специалистер Чечена Успун болгаш Линда Дандагай дыңнаттылар. Дилег-лерни аас-биле-даа, бижип-даа кирип болур. Кол нурууздан ол дилеглер чурттаар оран-сава, ясли-сад хандырылгасы-биле холбашкан. Ылаңгыя Кызылда берге айтырылгар ол-ла болгай. Оон аңгыда ада-ие эргезин катап тургузуп бээриниң дугайында дилеп кээп турар улус бар.

Уруглар эргелерин камгалаар, хайгаараар төлээлекчилер институтун чеже-даа тургузуп алырга, ниитилелде социал өскүс уруглар бар болза-ла, бир дугаарында ада-иелерниң буруузу-биле уругларның эргелери хажыттынып турары билдингир. Ада-иениң арагалап, ажи-төлүн карагатайын, ашта-дып, түредип турары ол-дур. Бодавыже, шак-ла ындыг, ара-гачы, сөлгү чок, өөдежок улустуң өстүрүп каан төлдери база ол-ла шиг-биле боттарының ажи-төлүн октап чоруурлары-ла ол боор. Муңгаш долгандыгы ол-дур.

Уруглар эргелеринин Тывада төлээзи «изиг шугумну» ажиткан. Бир эвес уругларның эргелери каржызы-биле хажыт-тынып, эзирип алгаш, ажи-төлүн эттеп-сол, дорамчылап, түредип турарының таварылгаларын эскерген болза, кады-кожалары-даа ынаар долгап болур. «Изиг шугум» телефоннары бо: 2-62-08, 2-63-09. Чоннуң генфондузу болур ажи-төлүвүстү шупту камгалаалыңар, карагатаалыңар. Надежда ЭРГЕП.

Чайгы дыштанылга

ЭШТИР ПЛЯЖТЫ КАЖАН АЖЫДАРЫЛ?

Бирги сезон ажыдыш-ы эгелээри билек ТР-Чазаның Даргазының пакчызы Шолбан Хопуя, ниң өөредилге болгаш эм сайыдының оралак-ы Роман Шинин бол-Чазактың комиссиясы ады кожуунуң Чагытай үнүң девискээринде гларның кадыкшылга-рьлерин эргип, чайгы-нга белеткелин хынап, неглиг үнүүшкүннү ор-заастаан.

Чагытай хөлдүң эриинде «нок» дыштанылга ла-пьянс» хууда камгалал-гезиниң хайгааралында Ооң ажилдакчылары ниң паспорт, шынзылга-еривисти хынааш, эрт-лагерьниң девискээринде айгаарал камераларын

итизи-биле лагерьде-г кадыын быжыктырып, ып турар. Оларның би-кулаа аарый бергени-ана берген болду. Ында-рядтарның 6 төлээзи, дүзачедирер станцияның ашери дээр ниитизи-би-жылдакчылар бар.

Ус бүрүзүнде арыг ижер-куллерлерни, чөмне-р чоогунда чунар-де-ни немей тургускан. Даргазының оралакчы-Шолбан Хопуя чөм кылыр-арни, аыш-чөмни кандыг-да шыгжап турарын хы-биле складтарны база-Ниити байдал эки дэ-үңнээн. Кызылдың А.Б.-оол аттыг уран чүүл-езиниң студентилери-ның чарылбас өңүктери

болу берген.

«Эштин пляжты кажан ажыдар ирги?» деп улуг идегел-биле уруг бүрүзү халчып келгеш айтырып турду. «Орленок» лагериниң директору Владимир Ооржактың чугаазы-биле алырга, уругларның эштин пляжын ажыдар дээр, Росхереглелхайгааралдың ТР-де эргелелиниң чөлшээрелин манап турар.

Дараазында «Чагытай» дыштанылга лагеринге четтивис. Ында байдал база эки. Директор Галина Скорюнуң чугаазы-биле алырга, бо чылын садыглажыш-кын езугаар лагерьге 190 уруг дыштаныр турган болза, Росхереглелхайгааралдың ТР-де эргелели 160 уругну дыштан-дыраарын чөлшээрээн. Ынчан-гаш бирги сезонда дыштаныр турган 30 уругну ийиги сезонче чылдырган. Мында Кызылдың эмчи колледжиниң 3, а ТКУ-нуң 1 студентилери ажилдап турар. Уругларның айыыл чок чоруу «Беркут» хууда камгалал бүдүрүлгезиниң хайгааралында.

«Металлург» лагеринде Чеди-Хөл кожуундан 70 уруг дыштан-нып турар. Аыш-чөм, ногаа шыг-жаар соодукчулар, склад, ногаа шыгжамыры чогуур деңгелде болгаш санитар дүрүмнөр до-лузу-биле сагыттыгган.

«Байлак» дыштанылга лаге-ринде чаартылгалар элээн хөй болду. 180 олуттуг делгем хурал-даар зал, библиотека, дээрде-сылдыстар хайгаараар теле-скопту тургускан дээр оон-даа

Дыштанылга эки-дир.

өске ажилдар кылдыгган.

Ук лагерьниң девискээринде 32 видеохайгаарал камераларын тургускан. Өске лагерьлерниң даштында камераларны аскан болза, мында чурттаар, чөм-ненир өрээлдерде безин бар. Киж билбес, кандыг-даа байдал тургустунуп кээр болгай. Би-блиотека уругларның ынак чери апарганы өөрүнчүг.

Бо хүнде лагерьде 226 уруг хаара туттунган. Мында ТКУ-нуң 6 студент отрядының төлээлери ажилдап турар. Үнүп турувуста барабаннарның өткүт даажы уругларны чөмнениринче кыйгы-рып турду. Лагерьлерниң чаагай чаңчылының бирээзин кадагалап, сагып чорууру өөрүнчүг болду.

Лагерь бүрүзү аыш-чөм аймаан санитарлыг дүрүмнөр езугаар шыгжап турар. Балык, куш, инек эди, сүт аймаа, кол-

баса кылыглары аңгы-аңгы соодукчуларлыг, ногаа аймаа тускай температуралыг шыг-жамырда. Уругларның айыыл чок чоруу видеохайгаарал камераларының болгаш хууда камгалал бүдүрүлгелериниң төлээлериниң шыңгы хайгааралында.

Изиг хүннүң херелдеринден сериин корпусарга, дыштаныр бажыңнарга, суг-биле чашкыла-жып, душтанып, хөлөгеге чашты-нып болбайн канчаар. А эштири — мага-ботту сериидедириниң эң-не эки аргазы. Маңаа хамаарыштыр ТР-ниң өөредилге бол-гаш эртем сайыдының оралак-чызы Роман Шинин «Орленок» лагериниң удуртулгазы-биле керээни чарып, уруглар пляжын хөлөзилээр аргазын сүмелээн. ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруг-лар херектериниң талазы-биле

агентилелиниң төлээзи Саяна Монгуш ук лагерьниң пляжының девискээри бичии болгаш даг эдээнден тура аңаа чедери ырак дээрзин айытты.

Уругларга айыыл чок, эш-тинге таарымчалыг пляж-ты ажыдарының негелдези шыңгыраан болгаш хөй акша-төгерик негеттинер дээрзин ук лагерьлерниң директорла-ры медегледип турар. Уруглар чайгы дыштанылга лагеринге үжилери-биле ойнап, хөглөп, кадыкшылын быжыктырып алы-рындан аңгыда, албан-биле хөлге эштип алыр дээр кел чы-дар болгай.

Даг эдээнде «Чагытай», «Ме-таллург», «Байлак» дыштанылга лагериниң уруглары Чагытай хөлдү кайы-ырактан бараанын көөрүндөн башка, эштин аргазы чок. Оларның аразындан Мөңгүн-Тайга кожуундан албан-биле эштин дээр келген оол аажок хомудап турду. Ынчангаш уруг-ларга эштин пляжтарны ажи-дары-биле айтырыгны чогуур албан черлери, лагерьлерниң удуртулгазы демниг шийтпир-леп, боттук хемчеглерни алыр дээрзинге бүзүрээр апар.

Чагытай хөлдүң девискээ-ринде дыштанылга лагерьле-ринде республиканың шупту булуңнарындан келген оолдар, уруглар шыдыраалап, шаш-килеп, теннистеп, баскетбол-дап, хол бөмбүүңге ойнап, чу-руттунуп, номчуттунуп, кон-церт, мөөрейлерге кирип, чаа өңүктери-биле таныжып, омак-хөглүг дыштанып турарлар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Авторнуң тырттырган чуруу.

Культура амыдыралы

ТЫВА ТЕАТРДА
ЧАА САЛГАЛ

Тыва театрының төөгүзүндө бир дугаар М. Щепкин аттыг дээди театр институтун тыва уруглар доозуп келгени театр уран чүүлүгө ынактарга канчаар-даа аажок улуг бөлөк болган. Олар улуг хоорай Москвага институтун дооскаш, төрөөн чуртунга чанып келгеш, диплом ажылы 3 шиизин чонунга бараалгатканнар. Көрүкчүлөрүнүң щепкинчилерден маанан сонугалын, бүзүрелин 4 чыл өөрөнгөн быжыг билин, кайгамчыктыг салым-чаяны, талантызы-биле бадыткап шыдааннар. Тыва театрда чаа тыныш, аныяк чогадыкчы көрүш немешкен деп болур.

Июнь 23-те түңнел Класс-концертинде театрның көрүкчүлөр залын чаңгыс-даа хостуг олут чок кылдыр доозукчуларның дөргүл-төрөлдери, эш-өөрү, аалчылар долдур олурупкан. Концертти театрның чаңчыл болган езулалы-биле эгелзэн. Ол дээрге, хоочун, ат-сурагылыг, дуржулгалыг артистер чаа-ла доозуп келген аныяктарны чаңгыстап хүлээп, үделгенин чагыг-сөзүн бээрди-дир. Хоочун артистер аныяктарга бергелерге торулбайн, бурунгаар көрүштүг, хей-ады бедик ажилдаарын, уран талантызын моон-даа соңгаар сайзырадыры дээш оон-даа өске чагыг-сүмелерин бергеннер.

Республиканың кыдыг, кызыгаар суурларындан өөренип чораан уругларны 4-ле чыл дургузунда езулуг артистер кылдыр өөредип каар дээрге, ол өөредилге чериниң эрге-байдалының бедии, башкыларының билиг бээриниң шыыраа ол-дур. Шынап-ла, ийи-ле шак дургузунда чүнү көрбедивис дээр: хо-реография, вокал, акробатика, сцена көргүзүлгери дээш оон-даа өске. Национал идик-хевин кедип алгаш, Тыва чуртун алгап-мактаан хөөмей-сыгыттыг, танцы-самныг көргүзүү-биле эгелзэн. Аң-мең өттүнгөн көргүзүүгө көрүкчүлөр чир-шоң дүшкөн. Ачыты Салчактын "Көстүктү", Шораан Куужаанның хойну база Чылгычы Давааның аскыр дагааны ол-ла олчаан көргүскени дыка чаптанчыг, каракка ол аң-мең чуруттунуп келир. Шораан Куужаан биле Хемермаа Сайзан-оолдун фектование көргүзүү езулуг-ла кинода адааннашкан мушкетерлар сагышка кирер. Испан самны, «Чарльстонну», «Тарантелланы» бүгү курс самнай бээрге кайгамчык-ла. Ачыты Салчак «Дорогой длиною», Чаяна Соян «Горные вершины», Салбак Лапчар «Игилим сен» дээш оон-даа өскелер ырыларны кедергей чараш күүсеттилер. Орус классиктиг ырылар-даа ырлажыр, хөөмейлээр-даа, танцы-самнаар, драма, комедия-даа ойнаар, черле бүгү талазы-биле дески ойнаар, кайгамчык талантылыг аныяктар-дыр дээр үнелелди көрүкчүлөр берип турдулар.

Тыва студияның уран чүүл удуртукчузу, РФ-тиң алдарлыг артизи 92 харлыг Дмитрий Георгиевич Кознов боду келбээн-даа болза, ооң өөреникчизи Борис Владимирович Домнин доозукчуларының ажылын Тыва театрда тургусуп, төнчүзүгө чедир турган. Уругларның башкылары Дмитрий Козновка, Борис Домнинге база Надежда Наксылга доозукчуларның ада-иези, дөргүл-төрели өөрүп четтиришкенин чылыг-чымчак сөстөрүн илередип, белек-селзэн сөңнээр.

Бай-Тайга кожуун чагыргазы чаңгыс чер-чурттуглары 4 доозукчунга, башкыларына өөрүп четтиришкени бижиктерин, сүй белектерин тылсып, байыр чедирип туруп бээрге, өскелери куруг турарга сагышка арай-ла эпчок байдалды тургуза бээр чорду. Уруг бүрүзү кичээнге чок артпас кылдыр баш бурунгаар белеткеп, чугаалажып алган болза, ындыг эпчок байдал турбас турган боор.

Алдынай СОЯН.

Саң-хөө айтырыы бисте хүннүн чыгыгы тургустунуп турар. Саң-хөө чурумун билбес болза амгы шагның кижизи улуг бергедээшкенинге таваржып болур.

Акшаны чүгле четчир кылдыр ажилдап алыр эвес, ону шын ажыглап — камнап, хөрек черинге чарыгдап, тургустунуп кээп болур бергедээшкенин баш удур тодарадып, мегелетпезиниң аргазын тып, бюджетти болгаш хуу саң-хөө планын тургузуп билир хөрек.

Саң-хөө билиглери кижиз бүрүзүгө хөрек. Бичи уругларга ол акшаның үнезин билиндирер, бодунуң акшазын планнап алырынга өөредир. Аныяктар чээли курлавырларын ажыктыг планнаар база дээш-тиг башкарар болза, өөредилгениң азы чуртталга бажыңын садып алырының айтырыгларын шиитпирлээрине дуза болур. Улуг кижилер саң-хөөнү башкарып, чарыгдалдарны хумагалыг болдуруп, озалдыг чүүлдерден чайлап, шыгжап алган акшазын чарыгдарының, банк ачы-дузаның ажыгларының талазы-биле шын шиитпирлерни хүлээп ап, бодунуң келир үеде алыр пенсиязын планнап билир ужурулуг.

Чединмес чорук-биле демиселге саң-хөө билиглериң бедидип алырга кандыг ажыкты бээрлэ? — деп айтырыгга саң-хөө билиглериң болгаш чединмес чорукту ажып эртериниң талазы-биле төлевилел бөлүктөрүнүн киржикчилери харыылап турар.

Людмила ТАС-ООЛ, Тываның күш-ажыл болгаш социал политика сайыды:

— 2015 чылдың төнчүзүндө Тываның амыдырап чурттаарының эң биче хем-чээлинден куду орулга ап турар чурттакчыларының саны 119,9 муң кижиз азы республиканың чонунуң ниити санының 38,2 хуузу турган. Россияның регионнарының аразындан эң ядыы чер Тыва бооп, 85-ки черни ээлеп турган, ынчангаш республикада эң чугула сорулга — чединмес чорук-биле демисел апарган.

2017 чылда яамының мурнады шиитпирлээр кол ажил-чорудулгазын амыдырап чурттаарының эң биче деңгелинден куду орулга ап турар хамаатыларның үлүүн 1 хуу азы 3,6 муң кижиге кызылары кылдыр тодарткан, ол 2017 чылда 1,7 муң кижиз, 2018 чылда 1,9 муң кижиз чедер кылдыр көргөн.

Тудуг, транспорт, өөредилге, кадык камгалалы, садыг, чуртталга бажыңын хөлезилээриниң рыногу дээр ышкаш адырларга ажык-чарлыг ажилдаары-биле холбашкан сорулганы күүседип, ажил чок хамаатыларны чаа ажилдаар олуттарга кирип турар бис, ол олуттарны субсидиялар алган ажил берикчилери тургузуп турар. «Инек — чөмгерикчи малым», «Социал картофель» болгаш «Социал хөмүр-даш» төлевилелдерни күүседип, чаагай сеткил шимчээшкенин негтередип турар бис.

Ол төлевилелге дүүштүр 2018 чылдың төнчүзүгө чедир ажилга чажыт тургустунуп алган 7850-тен эвээш эвес кижилерни илередир, доктаамал, түр болгаш сезонуг ажилдарга 20540-ден эвээш эвес чурттакчыларны ажилга кирир, бодунуң хуу дузалал ажил-агыы-биле бодун хандырынып шыдаар кижилерниң үлүүн улгаттырар сорулгалыг бис.

Бюджеттиң ниити хемчээли 81,96 млн. рубль, ооң иштинде республика бюджетиде 80,9 млн. рубль, тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгизи — 0,46 млн. рубль, бюджеттен дашкаар дестериниң — 0,6 млн. рубль болур.

Меңги МОНГУШ, Тываның саң-хөө сайыдының бирги оралакчызы, «Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң саң-хөө билиглериң бедидери» төлевилелдин удуртукчузу:

— Хуу аргаларын чөптүг ажыглаары болгаш таваржып болур озалдыг чүүлдерни хандыр көөрү, чогуур шиитпирлерни хүлээп алыры хей-нитиге хүн

ЧААГАЙ АМЫДЫРАЛ
БАЗЫМ

бүрүнүң негелдези апаар ужурулуг. Тывада улустуң чээли алыр чоруу хей, ынчангаш төлээр хуусаазын эрттирген чээлилер эндерик апарган, ынчангаш федералдыг программага дүүштүр Тывага мурнады шиитпирлээр «Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң саң-хөө билиглериң бедидери» төлевилелди ажилдап кылган. Ону күүседир хуусаазы — 2017-2018 чылдар. Бо кыска үениң дургузунда чурттакчы чонну саң-хөөнүң билдиги шиитпирин хүлээп алыр кылдыр өөредир ужурулуг бис, ол билиглер чоннуң чаагай чоруун бедидеринге болгаш саң-хөөнүң айыыл чок чоруунга идиг бээр ужурулуг.

Төлевилел бөлүүнүң база бир сорулгазы — республика бюджетиниң ажык-чарлыг чоруунуң деңгелин бедидери. Манап турарывыс база бир кол түңнел — Тываның чурттакчы чонунга саң-хөөнүң угаан-сарыылдыг сагылга-чурумун, бодунуң акша-хөреңгизинге харысалгалыг хамаарылганы хевирлээр болгаш хөреңгел чээлилериниң талазы-биле өрелиг хамаатыларның үлүүн кызылары болур.

Бо төлевилелдин күүселдезинге саң-хөөнүң хемчээли 3000 муң рубль, ооң иштинде 2017 чылда 1500 муң рубль болгаш 2018 чылда — 1500 муң рубль.

Аяна САЛЧАК, Федералдыг үндүрүг албанының ТР-де эргелелиниң килдис начальнигиниң оралакчызы:

— Россияның Федералдыг үндүрүг албанының хүлээлгези — дээштиг контроль-хайгаарал ажил-чорудулгазы болгаш бизнести хоойлуга дүүштүр, ажык-чарлыг болгаш эптиг чорудары-биле чедирип турар ачы-дузаның бедик шынары, үндүрүг төлөкчилериниң эргелерин сагыырын хандыраары болгаш күрүнениң ажил-чорудулгазының саң-хөө үндезиннерин хевирлеп тургузары болур.

Үндүрүг албанының кол кылыр ажилдары — үндүрүг хоойлужудулгазын сагып турарынга контроль, үндүрүглериниң күрүнөже шын, чогуур үезинде болгаш долу хемчээл-биле кирерин чедип алыры. Үндүрүг төлөкчилеринге бараан болурун «Дүрген. Бөдүүн. Эптиг. Бедик мергежилдиг» деп чурум езугаар чедип ап турар бис. Бистиң эчис сорулгавыс — үндүрүг культуразын бедидери болгаш боттарының үндүрүглерин төлээриниң талазы-биле хамааты хүлээлгезин үндүрүг төлөкчилери эки тура-биле күүседир кылдыр улусту чаңчыктыраары.

Регион болгаш тус чер үндүрүглериниң чыылдазынче улуг кичээнге ийи салып, бюджетче үндүрүг кирип-делерин көвүдедирге социал хүлээлгелериниң күүселдези хандырынар дээрзин кичээнге ийи ап турар бис. Үндүрүг чыылдазының деңгелин бедидерге чурттакчы чоннуң үндүрүг талазы-биле билиглери бедидир. Үндүрүг хоойлузунуң хажыдышкынынарының хей нуруузу хамаатыларның боттарының хүлээлгелерин билбес чоруундан болуп турар дээрзин амыдырал көргүскөн, ынчангаш үндүрүг органдары медээ-тайылбыр ажилдарын идепкейлиг чорудуп турар. Кол кичээнге ийи үндүрүг төлээриниң талазы-биле хамаатыларның боттарының хүлээлгелерин эки билириниң чугулазынче болгаш ужу-дузанынче, үндүрүг адырынга хажыдышкынынарга эптеп чок чорукту хамааты ниитилелге тургузарынче угландырып турар бис.

Саяна ЦОЙ, Россияның Банкызының Тыва Республика талазы-биле салбырының — национал банкызының парлаг секретары:

— Россия Федерациязының Төп банкызы «дириг» акшаны башкарып, акша эргилдезин организаастап, чээли болгаш чээли эвес организацияларның, а ол ышкаш банк бөлүктөрүнүн ажил-чорудулгазынга контрольду болгаш хайгааралды

чорудуп турар. Оон аңгыда с-дузаның алыкчыларының камгалап, саң-хөө чырыда чорудуп турар.

Дыка хей чурттарның эгалары чонунуң саң-хөө бедидеринче кичээнге ийи у турар апарган. Ол талазы-бедик болган тудум хамаа амыдыралының, экономиканың деңгели болгаш чоннуң чаага деңгели бедик болур.

Саң-хөө билиглериң школ мазынче кириген чорук бо у кынче кылдыган улуг баз бирээзи болур. 2017 чылды 13-те Россияның Банкызыны Эльвира Набиуллина бил өөредилге болгаш эртем сайы Васильева Россияның өөредилгелериниң программаларының хөмчеглериниң орук картасынгар. Чаартыган школа програ Россияның Банкызының саналь саң-хөө билиглериң «Эконом кезээнге «Ниитилел эртеми» өөренир эртеми кириген.

РФ-тиң Төп банкызының Тыва ликада Национал банкызы чоннуң саң-хөө билиглериң бедидери болгаш хөмчеглерни эрттар. Бо ажилга тус черниң сол болгаш телевидениезин ажы угланышкынының материалдар дып келдвис. Туда акша эргил болгаш касса операцияларының банкыларның касса ажилдак доктаамал өөредип келген. колдуунда аныяктар-биле чоруду 2016 чылда Бүгү-россияның билиглериң хүннери» акци дүүштүр школачыларга болгаш профессионал өөредилге чер студентилеринге, бир муң ажык семинарны эрттирген. Ол ышкаш хөреңгел ооннары, викторина мөөрейлерни эрттирип турар бис. салбырның музейинге келгеннер Республикага банк системанын тунган төөгүзүнүң болгаш Россия Банкызының бо хүндеги байда дугайын таныштыраарывыс чаңчылган. Бо чылын база ол ажилды улаар бис, түңнели саң-хөө били бедидериниң чаа-чаа арга-хевиле долдуртунар.

2017 чылда Россия, ооң иш Тыва экономиканың төлевилел карылгазынче шилчээр. Республиканың чыл дургузунда чуртакчы чоннуң аңгы-аңгы социал теринге салдар чедиреринче гаш кижилерниң акша-хөреңгиз камныг болурунче угланган гатор төлевилелдер ажил келген. Чижээ «Аныяк өг-бү — кыштаг» деп төлевилел Тыва аныяк фермерлериниң ажил-аг хөгжүдөрүнче, «Социал картофель» «Инек — чөмгерикчи малым» бо «Социал хөмүр-даш» төлевилел — эвээш орулгалыг хей уруглар өг-бүлөлөргө угланган.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүр» төлевилел Тываның кожууннар сайгарлыкчы чорукту сайзырады биле күүсеттинип турар. «Спорт — бажыңнар чанынче» төлевилел спорт инфраструктуразын чорудуп турар, «Кадыкшылдыг о — амчи дузанын алырын чиигет» «Өг-бүлө бүрүзүгө дээди эртем бирден эвээш эвес уруг» — өг-бүлелерниң дээди эртем чок уруглар Россияның дээди өөредилге черлерче киригеринге белеткеп турар.

Евгения ЧИМ

МОЛДОВАДА МАУГЛИ

Чаш тургаш өскүс арткан улустан хоорук, арга шынга чурттап чораан, ам шынга амыдыралынга чыгып чадап турар.

Молдавияда Бельцы деп аймагышка 2016 чылдың аяжок соок болган. Бир оло черниң чурттакчылары ашак, кадай ийи кижилер — черниң хөөрүндө орнукуштуктан төрөли кижиниң чевезен-дээр чорааш, ооң чоогунда чынында кижилер олурун бергенер. Кеткен тону эрги, тарында самдар идиктиг — кижилер.

Ол аныяк оол медресел чок болган. Чевегге келген өг-бүлелериндүрген дузасын кыйгырган. Херимге чөленип алгаш аныяк кижини эмнелгеге берген. Чогуур үезинде эмчилер чедиргени эки болган, чыны саадаан, душ болуп ташышкан улустун кичезенгеи болза, доңуп өлүр турган — деп эмчилер чугаа-турганнар. Ынчалза-даа арының чамдык салааларын түп алган болган.

Бельцы хоорай чурттуг, арлыг Сергей Войницкий оол болган. Кандыг-даа доңуп чок, бо назынында мент деп чүве холга тудуп ээн.

Када чурттап турар кижилер — деп, эмчилер айттырган.

Арга иштинде — деп харыы берген.

Ону тодарадып эгелзэннер. Мегелевейн турар болган. Ичкий чажында-ла арга чөчүр барган, ында 18 чурттап турары билдинген. Илгеден үнүп келгеш ол кижилер чурттап турар черин сөкөн — хөөр чоогунда, арга чөчүр бар болган. Ону кижилер «Езулуг Маугли-ден!» — дижи элдесип-илгырышканнар. Шынап-ла арга мультфильмниң араар аразына, ээн аргага маадыры Маугли улустун арга кирген.

Индиг-даа черге эриг сет-ти эки турачылар турар. Сергейге паспорт кылдыр бергенер. Ооң назынында аргаар документ. Оон улаш-терзени — төрелдери база болган, чүгле оолду олар турда-ла каапканнар.

Улуг өг-бүлөгө өзүп орган — деп Сергей «Комсомол-чугаалаан. — Авам биле чеди уруглуг турган. Олар лаанында эрте-ле өлүп чыгар. Үш алышкы — акым кыс дуңмам — үжелзэ бис, чүге дээр бисти чатка тургузуп каан. Эске-рымга, угбаларымга ин-ка орун тывылбаан, олар зип, тоянчылап чорааш бер.

Аларның өг-бүлөзүн утпаан

бис — деп, «КП»-ге Елена Брынза чугаалаан (ону Сергей «Лена угбай» дээр кижилер болган. Ол Войницкийлер-биле мурнунда кожа чурттап чораан) — Бо өг-бүлө эрги хуу бажыңыг турган, ол чоорту буступ дүжүп эгелзэн. Ада-ие уругларын кудумчуге үндүр каапканнар. Бистер, кожолар, кандыг-даа албан черинге кирип, өг-бүлөгө дузалажырын дилеп келген бис, эрге-дужаал ээлзэннер херекке албаан. «Уруглар бажыңында орун чедишпес, дузалаар арга чок» — деп харыылааннар. Өй-өйдө оларны чемгерип турган бис. Оон бичии кижилер чер кезип, улчуп чоруп бергенер. Сережа бичии өзүп келгеш, хөөрге барып акша ажилдап ап эгелзэн: мөчзэн кижилерниң төрелдериниң дилзэ-биле чевеглерни аштап арыглап, будуп, чаап, өске-даа ажилдарны кылып турган. Оон өске уруглары интернат соонда чүк-бүрү тарадыр чоруй барган, олар шак ынчаар читкенер. Сережа кара-чааскаан арткаш, чеди харлыында-ла арга иштинче кире берген...

— Баштай улустун бажың-нарынга хонуп чоруп турган мен, олар чоорту үндүр ойла-дыттар апарган — деп, Сергей сактып чугаалаар. — Оон арга иштинге чадыр тудуп алгаш, үндүр октапкан эрги клеенкалар, пестер, чоорганнар-биле чоорту чылыглап алдым. Чайын арга иштинге эки чүве. Оожум, дааш-шимзэн чок. Арга-арыг иштин чажыттарын өөренип алдым: кандыг каттың кижиге ажыктын, мөөгүнү кажан чыырын билер апарган мен. Одаг салгаш чем кылырынга база өөренип алдым. Кудуктан сугну шилдерге эккеп алгаш чунуп, чем кылып чип турдум.

— Кыжын канчап чадырга кыштап турдуң?

— Дыка хөй чоорган чыып алган мен, оларны шугланып алырымга чылы шору чүве. Удуур бетинде одаг салгаш, ооң чанынга чыннып алыр турдум, оон өжүрүп кааптар мен, чүге дээр өрт үнүп болгай. Дыка улуг соокта хөөрге чедэ бээр мен, авамның чевезенге чыпшыр улуг эвес үгек тудуп алдым. Берге үени аңаа эрттирер мен. Ажыл аңаа эпти-ле тыпты бээр: хар-даа аштадыр, чер-даа кастыра улус турар. Эки кижилер аш-чемни артырып каар, кол-баса безин чип турдум. Бергеви кончуг, ынчалза-даа шыдажыр апар. Чылы бээр арга иштинче кире бээр мен...

— Сергейни арга иштинде чурттап турар деп чамдык кожоларымыс билер турган — деп, Елена Брынза уламчыла-ды. — Төрзэн даайы-даа бар болгай, ол безин ону сонуур-гаваан. Сергей төрттүнген

хүн деп чүве билбес, чаа чыл дугайын дыңнаваан, оларны кажан-даа демдеглевейн чораан. Оон туржук, ол бижип-даа, номчуп-даа билбес бол-базыкпе. Ажылдап турар кижилер болгаш акшаны харын санап өөренип алган.

Сергей Войницкийниң дугайында журналистер солун-нарга бижзэн соонда, Бельцы хоорайның мэри Мауглиге квартира берген. Чоокта чаа олынаар көжүп кирип алган, дел-гем, бүгү тала-биле чаагайжыды туттунган бажың.

Бажың бергени эки-дир. Чедир кылбаан чүүлдерин бодум кылып алыр мен. Изиг суг, плита бары тергип-дир — деп, ол өөрзэн.

Чаа бажыңче көшкен соонда Сергейни ажилга кирип каан, ол хөөрнү таңнылдаар, ажаар тежээр кижилер болган. Шалыңы улуг эвес, ынчалза-даа ижер-чиригге чедер.

«Кижилер черле ындыг болгай, Сергейге бажың берген соонда чамдык улус ооң орунга хөй уругларлыг өг-бүлөлөргө берген болза дижи турганнар — деп, Елена Брынза хомудал-биле чугаалады. — Сережага база дузалаар херек. Оон өске оол турган болза арагалап, кара-бажыңче кирип, үптөп дээр-бездешкин кылып болгай. А Сергей өске орукче кирбзэн, берге-даа болза, бодунуң шаа-биле чурттап чораан. Ону маадырлыг чорук деп санаар мен».

Маугли ам-даа хоорайга чаңчыгып чадап турар. Дааш-шимзэнге, далажып чүгүрүшкен кижилерге, машина-балгаттың медээзинге бужурганар апарган, ол чүүлдерге та кажан чаңчыгар. Сергейниң төрелдери ийилеп-чаңгыстап тыптып турар апарган, кээп-даа турарлары бар. Ынчалза-даа ол кымның-даа бажыңыңче барбаан, өөндөн үнмес олураар.

«Шыпшыңа ынак мен» — деп, ол катап-катап чугаалаар.

Войницкийни телевизорга көргүзүпкен соонда чүгле Молдавияда эвес, Россияда, чоокку даштыкыда аңгы-аңгы назы-харлыг бот херээженнер ону сонуургай бергенер. Ооң-биле өг-бүлө тударын күззэннер мырыңай эндерик.

«Сережа көрүштүг болгаш ажилгыр оол. Квартиразы база бар. Ынчалза-даа дуржулга чок, кандыг-бир кажар херээжен будап каап болур. Бир катап Сережа меңзэ: «40 хире харлыг херээжен келгеш, «Өгленип алылы, мени бажыңыңга кири бижип ал» — деп турду» диди. Эки көрүп турбас болза, ол чүве билбес кижини ажыглап болурлар» — деп, Елена Брынза немзэн.

Войницкийниң боду «Елена угбай идегелдиг, ол меңзэ эки ка-дай тып бээрине бүзүрээр мен» — деп чугаалап турар. Ындыг-ла болзунам деп йөрээр апар.

Анна ВЕЛИГЖАНИНА.
Молдова Республика.

Интернеттен
Даңгыт ЧЫДЫМ
очулдурган.

Хоочуннуң сүмелери

КАНДААШКЫННЫГ ЧАЙ – ХАЛАПТЫГ-ЛА

Эрткен кыштың кылын хары эрээш, хемнерниң доштары сарыг суглап, хөлбөңейнип чалгып баткан соонда май, июнь айларда огулуг өл-чаъс дүшпеди. Хову-шынаалар кургап, кадып калган. Халаптыг кандаашкынның келири чайлаш чок хире-дир. Айның чүдөрээр, бүргээр, чаъс чаар ужурлуг хүннеринде безин изиг, хаттыг, шуурган-ныг бооп, өрттенип турар.

Таңды-сыннарын, чер-чуртун, хонаштарын, овааларын, аржаан сугларын, хам база тел-ыяштарын чон дагып, чүдүп-ле турар чүве-дир. Ол — буянын үүлө-херек-тир. Чонуус тодуг-догаа, амыр-тайбың чоруур болзун, бодалдары чогуу бүдөр-ле болзунам! Көктүг чайын та-раа, сизген хөлбөңейнип, чалгып турар болзун! Азыраан мал онча-менди өзүп-төрүп турар болзунам!

Хар-назыным дыка дөгүй бер-ген, чуртталгамда хөйү көрдүм. Изиг-халыын кандаашкынның чайгы үе дег ындыг берге чүве чок боор чүве. «Инектиң сүткүрү дылында» дээр чүве болгай. Шынап-ла, тоттур оъттавас инек-те хөй сүт каяа турар ийик. Мал-маган азыраан, кадарган арат чон чүнү канчаарын, кандыг хемчеглер алырын амдыгааштан эгелеп бодап, билип-ле турар чүве ынаан. Ындыг болзажок сүмелерим база кадып көрейн.

Бирээде, кышкы үеде мал ка-дарып оъткараар одар-белчиир-лерни амдыгааштан курлавыр-лап, камгалаар херек. Ынчангаш хүн дурту узун чайгы үелерде бүгү малды эртенги сериинде ырадыр сүрүп кадарар херек. Ол ышкаш, суур чонунуң малын ыраккы одарларже кадарары база чугула деп санаар-дыр мен. Ийиде, тайга-эзимнерниң өзеннериниң, ажык оймакта-рының сизгенин кадыр-биле кескеш, ол-ла дораан өлү-биле долгактааш, ыяштарның будук-тарынга асқылааш, кургадып алыр. Ынчаар белеткзэн сизген кыжын көк-ногаан хевээр малга сүүзүнүг чем боор чүве.

Үште, малга эки шынарлыг чем белеткээриниң таарымча-лыг үези июль, август айлар. Оон орайтаарга, сизген кургап, кадып каар, кагаң куу апар, сүүзүнүг амдангы шынарын чидирер.

Дөрте, мал чеми кылдыр тараан сула ала-шокар кылдыр быжып чорда кескеш, куспак-куспак кылдыр бөле-бөле ша-рыгылааш, олуртур шашкылааш, бажында чемижи-биле кады кургадып алырга, база кайгам-чыктыг мал чеми боор чүве.

Беште, тарымал-даа, черлик-даа медени, бажында чечээ кур-гап, черже дүшпзэнде, кескеш, кургаткаш, бөлүп алыры чугула. Малды чайгы үеде тулдур

семиртири — бирги чергениң соңгаарладып болбас кол со-рулгазы ол.

Кандаашкынның уржуундан оът-сизген өзүмүн оранчок чедип ап шыдаваан, тайыс үнүп чыдар. Мен албан-биле демир хүүрек алгаш, черниң өл-шыгын хынап, казып көрдүм. Черниң 30 сан-тиметр ханызында шык чок болду. Хемнер суу сыгап калган, кар-тофель суггарының айтыры бергедеп, буга-сумуннап суг ба-дыраы тоң берге апарган. Кааң-халыынның, халаптыг чылдарны херек кырында көргөн болгаш, билер мен. Ол дендии берге, эң-не аар үе боор чүве. Бо чылдың чайы база орааштыг-ла-дыр. Өрт халаптыг коргунчуу!

Тыва Республиканың Ча-заа малга чем белеткээриниң шалыпчы айын чарлаар, ти-лекчилерге шаңналдарны тер-гип кылдыр тургузар херек. Россияның болгаш Тываның курорттарынче халас дышта-нылгаларны организаастаар, даштыкы-даа чурттарже турисчи путевкаларны шаңналга бээр-даа өөренип көрзе кандыг боор. Эске-даа шаңналдарны доктаа-дып болгай. Бүрүн дериттинген, тыва эзерлиг, терге-шанактыг аътты чоп шаңналга берип бол-бас деп. Аът транспортун шуут-уткан улус-ла болгай бис. Суур-лар тударынга херек тудуг ма-териалдарын, телефон болгаш электри чагыларын аъттар-биле сөөртүп турду. Кызылдан бүгү кожууннарже барааннарны база аъттар күжү-биле чедирип тур-ган. Аът-биле сизген белеткеп, хөлзэннер сөөртүп турар улус амгы үеде бар бе? Ындыг улус бар болза, өскелерге үлегер болур ужурлуг-дур эвеспе.

Уттундурбаан сактышкын-дан каш сөс. 1975 чылдарның чайгы айлары дендии кааң, 1975-1976 чылдарның мал кыштаглаашкыны тоң берге, аар болган. Ынчан «Чыраа-Ба-жы» совхозка мал коданнары чүзүн-чүзүн аайы-биле, кыш-тагларга сыңышпас, ол хире хөй. Малды онча-менди кыш ажыраар дээр, хыргыгышты Тестиң Ак-Чыраага доң кыжын белеткеп, оон сөөртүп, Абакан-дан саваң, сула чарбазы эккеп, кандыг хемчеглер албадыс дээр. Мен бодум база Өвүнүң Торгалыгдан, Чөөн-Хемчиктин Баян-Таладан сизген сураглап, сөөртүп эккеп-даа турдум. Шиви будуу кезип, терек шандазы белеткеп, мал чеми белеткээр талазы-биле кандыг хемчеглер-ни албаан дээр. Хола-хараган, кара-хараган баштарын кезип, хоюдур хээндектээр, малга бе-рип турдуус.

Кандаашкынның чылдың ур-жуу улуг, адаа аар-ла боор чүве.

Оолак КАРА-САЛ,
көдзэ ажил-агынын
хоочуну.

Төрзэн черниң төөгүзү

БАЗА КАТАП ДЕМИР-САЛ ДУГАЙЫНДА

Улуг-Хем кожууннун Шагаан-Арыг, Эйлиг-Хем деви-кээринде Ыдыктыг Буура дааның кырында «демир сал» дугайында янзы-бүрү чугаа-соот көдүрлүп, солун-сеткүүлдерге материалдар база үнгүлээнин сактыр боор силер. А ооң тодаргай түңнели болдунмаанын барымдаалап, бодунмун школа назылыг чорааш, дыңнааным дамчыыр чугааны сонургадуйн. Ону Ийи-Талдың Барык чурттуг, Хайыракан суурга чурттап чораан Кыргыс Чугуртей кырган 20-ги чүс чылдың эгезинде, ынчан «Калинин» колхоз турар шагда дыңнаан мен дээр.

Бурун өгбелерниң дээрден баткан «Оттуг-Сылдыс» дугайында тоолчургу чугаазы үе-шагын хей эрткени-биле ут-тундура бергенин аңгыда, ол үеде дириг чораан кырганнар ам чок бооп турар. Ол тоолчургу чугааның кол утказы мындыг: Шаг-төөгүдө үстүү орандан (костан айыыл-халапка таварышкан ухар-хеме корабль чадавас — авторнун бодады) кончуг ыш-бустуг, улуг чырык сылдыс Таңды-Уула сыннарын таварып бадарга, оон чаштаан от-көстен тайгаларга улуг өрт болган дээр. Өрттенип баткан чалбыыш Үш-Мөөрүктерниң кырындан ужуп эртип чыда, бир кези Кызыл-Элге үзгө, ында ханы хооргал, чоога тыттып чыдып калган. Өске чалбырааштыг кези кайтыккаш ужугуп бар чорда, бичии-бичии кезектери орук ара тоглап бадып чораанын, ооң соонда хуннерде тус черниң чурттакчылары сонургап, көрүп барып шинчилээр.

«Оттуг-Сылдыстың» арткан кезээ ужуккан уу-биле оруунга таварышкан бедик Буура дааның сиртинче ок кадалды барып дүшкени ол боор. Ышталыры чидип, оожургаан соонда, дидим кижилер хайгаарап чедип көөргө, чүгле кыры көстүп чыдар калбак, демир сал ышкыш чүве чыдар болган дижи. Күштүг кээп үскенин аңгыда, деңзизи аар демир ынчан безин оранчок хандыр, кадалы берген, чүгле кыры көстүп чыткан дээр. Хей үе эрткенин, амгы хуннерде ооң кырын черниң чаа-чаа кыттары хөмдүндүр шыа алы бергени-биле, элзэн каш чыл бурунгаар көргөн улус, ам тыппайн турар хевирлиг. Арыг-Бажы, Чодураа, Хайыракан деви-кээринге ынчангы шагда тарамык көжүп чораан аалдарның билгени-биле, Үш-Мөөрүктерден бадып чыткан хемниң суу Кызыл-Элдің уунче чайлы берген. Орук аайы-биле оттуг сылдыстан чыдып кал-

ган тогланчыларның чамды-зы Кезек-Тал чоогунга дүшкен дижи. Бир тоглап баткан кезээ Сенек унунга дүшкенин эскергеннер. Ооң радиация-лыг херелденишкенин уржуунга үндөзилетинип, улаштыр ында аржааннар тывылган бооп болур.

Амгы үеде Сенек, Кезек-Тал аржааннарын чылдың-на чон сүзүглөп, дагып турарындан аңгыда, хей чон дыштанып, кадыын быжыктырып турар онзагай ажыктыг аржааннар апарган болгай. База бир тогланчызы Хайыракан суурдан ырак эвесе Теле дагже кээп дүшкен деп даап бодаашкын бар. Улуг-Хемниң Арыг-Бажыга агроном болуп ажилдап-чурттап чораан Эрес-оол Базыр-Сатович Куулар деп кижиге база бо тоолчургу чугааны дыңнаан болган. 1980-88 чылдарда иелзэн катчып алгаш, ук дагы элзэн каш катап дем-деглөп, шинчилеп көрүп чоруп турган бис. Ооң түңнелинде эскергенивис: дагың чөөн талазында кыжын хар чаапканда, соок үелерде көөр болза, чылыг бус үнүп турар, кырында хари шагжайтыр хыраалай берген үттүг чер бар турган чүве. Бир чайын сонургап казып эгелээш, даш хорумнун бергезинден чер албайн, ол хөвээр соксаан бис.

Амгы үеде Теле дааның энергиязының күштүүн барымдаалап, суму чагыргазының, сонургалдыг кижилерниң, төрөл-бөлүктүн дузасы-биле даг кырынга сарыг шажынның ритуалдыг езула-лын эрттирип, аравыста «Эмчи Бурганның Даа» деп адааш, эдзэнге улуг, калбак хей-аът туктарын киискиттивис. Бо чылын, май 21-де, Теле дааның шыпшык бажынга шажынның тускай күчүлүг тугун, кадак-чаламалар, хей-аът туктарын быжыглааш, улуг калбак даштар дажыглап тургаш, медицина Буд-дазы Менланың овурун чалап олурткаш, тус черни эллендирип, Эмчи Бурганның судурун номчуп, арамайлап дагылганы кылган. Ажы-төлдөнмейн турар чылда-гаанныг херэзженнер болгаш черле аарып турар, чүдүлгеге бүзүрелдиг кижилер кадыкшыл дилеп ап, ынаар үнүп, кадактан өргүп, Эмчи Бурганынга тейлеп алырын сүмелээр-дир мен.

Хайыракан суурнун чагырга даргазы Иван Викторович Шойнуун удуртулгасы-биле 10 саныг аныак оолдар ийи удаа үнүп тургаш, «ОМ-МАНИ-ПАДМЕ-ХУМ» деп таринаны калбак даштарны дажыглап, чугайлап бижээни ыдыктыг Сака Дава айында кончуг буянныг ажил-херек болганын демдеглээр апаар.

Станислав СЕРЕНОТ.
Кызыл хоорай.

(Уланчызы. Эгези №70-73
"Шында").

Бистер бичии тургаш, бир катап хорадашкан ашактар чокшур чөдө бергенин көрдүвүс. Ол ашактарның чу-дуруктанып алганы бисти кай-гадыпкан, ортузунда салаазын үндүр кожайтып алганнар. Ол дугайында бо-ла каттырып чугаалажыр бис: «Ашактар чу-дуруктанып безин билбестер, хөөкүйлерни» — деп. Мен 1990 чылдарда Ак-Довуракка карат-секциязынга чоруп турумда, тренеривис шакынчаар, шаанда тыва ашактарның ышкыш, чу-дуруктанырын көргүстү. Шакындыг чудурук-биле кижиниң чамдык черлеринче үстүрүптөргө, кижиге моорап каар турганы чүл. Ынчан, 1950 чылдар үезинде-ле бистиң кээргеп, кыжырып турганывыс тывалар каратэниң бир аргазын билир турганы ол ышкыш.

Аңаа улаштыр. Шаандакы Тывада ламалар кончуг мөгелер турганы төөгүдө арткан. 1926 чылда Чадаананың Улуг-Шыкка Тыва Арат Республика тургустунганындан бээр беш чыл болган оюнга тураскааткан байыр-лалга 7 кожуундан 256 мөге ийи хун хурешкен. Шүүлген мөге Сүт-Хөлдүн Хөлчүктүгден Көргүй-Сундуй — Үстүү-Хүрээ ламазы турган. База-ла Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң кумзады Монгуш Чаңман мөге болгаш 20 хар үезинде «Арзылаң мөге» Чаңман деп ат алган. Ол тыва-лардан бир дугаарында «Чаан мөге» деп хундүлүг бедик атты ТАР үезинде алган. Ол үениң мөгелериниң аргалары кайгам-чыктыг хей болгаш кончуг нарын турган. Чөөн чүктүң шош, хуреш аргаларын тыва ламалар шагда-ла билир турганын база бир херечизи бо-дур.

Лама кижиге канчап арага ам-заар боор, ынчангаш угаан-ме-дерели бедик, мага-боду сай-зыралдыг болгаш тыва чонунга эртем-билиг-даа, күш-шыдал-даа талазы-биле үлгөр-чижек бооп турганнар-дыр. Амгы үеде-даа ламалар, арага ижер эвес. Олар дээрге, бир дугаарында Будданың өөредиин өөредип турар башкылар-дыр, ийи ду-гаарында чонну төвүт (тибет) медицина-биле эмнээр эмчилер-дир. Амгы россияжи эртемниг башкыларывыс, эмчилеривис олар дег база чүгө арага ишпейн барып болбазыл?

1991 чылда улуг ССРЭ деп күрүне буступ дүшкен, 15 Эви-лелдешкен республикалар тус-кай хамаарышпас күрүнелер болу бергеннер. Оон эгелээш Россияда рынок экономиказы чарлаттыг. Ынчан күрүне хей-ле чүүлдерни харылаавас апарган, ол бүгү хуу кижилер холунче кирген. Мооң мурнунда совет эрге-чагырга арага ай-маа бүдүрерин бодунуң холун-га тудуп турган болза, ол ам хостуг рынокче кирген. Ликер-водка, кызыл арага бүдүрер заводтардан аңгыда, саарлык-чы кижилер техниктиг спирт-ти (бүдүрүлгелерге ажыглаар) чонга доскаар доскаары-биле садып-саарып эгеледи. Чон ону «технар» деп адап алган. Шак ындыг арыглаттынмаан спирте кижиниң организмине хоралыг чүүлдер бар турган. Ол чийк өртөктүг спирти чон соңгаартан: Абакан, Абаза, Минусинскиден кирип алгаш, сугга холааш, шилдерге куткаш бүдүү садып эгелзэн. Шак ынчаар «адрес-тер» тывылган. Арага ижер улустуң чугаазы-биле алырга, садыгда-даа садып турар чам-дык водкалар «технарлар» ди-

ТЫВАЛАРНЫҢ ЧАЖЫТ ДҮЛГҮҮРҮ

жип турарлар. Ам «технарны» «адрестерден» үш дүн ортузун-да-даа садып аар болу берген. Ол спирттиң артында миллион-миллион рубльдер чаштып чы-дар болганда Шивилигге, Акка-даа шагдаалар постузу тургузуп каарга, дөмөй-ле эртип кээр апарды. Ол хамаан чок, Аба-кандан Л-410 деп самолет-биле спирттиг канистраларны бээр эккеп турган таварылгалар бар болдур эвесле. Бир эвес Тываже демир-орук бар турган болза, дизип каан 70 тоннаның цистер-наларга техниктиг спирт бензин, керосин орнунга чедип кээри нарын эвес айтырып турган-дыр.

Рынок үезинде Россия эрге-чагыргазында чоннун иштиги делегейин харылаар орган чок болу берген. Хей санныг партия-лар боттарының эрге-ажы дээш чонунуң амыдыралынче, ооң өрү депшилгезинче колдуунда аас-биле сагыш салып эгелзэн. Ындыг байдалда Тывага хей санныг арагалал боор кафелер, ресторанның, дүнеки клубтар, ол хамаан чок кожууннарның, суурларның культура ордулары, бажыңнары, эжиктерин делгем-чидир ажыдыпкан. Ресторанның, кафелер барык дүн ортузун эрттир ажилдаар болгайлар. Чонувус мындыг хосталганы би-лип каапкаш, хей санныг байыр-лалдар чарлап эгеледилер: уруг дою, баш хылбыктаары, школа доосканы, диплом «чуу-ру», арага кудары, кудалар-биле таныйжары, хар харлааны. Бо бүгү байырлалдарны арага ши-меп турар болдур эвесле. Тыва кудаларда аныяктарга тускай «аныяктар столу» деп эң хей, янзы-бүрү арагаларлыг стол-дарны салып турар. Ону хей ке-зинде кыс уруглар, келир үеде Тываның Иелери, ээлеп алган олургулаар. Оон-даа багай чүве — бичии чаштарны чаа кедиргеш «эки чем чип аары-биле» ада-иези, кырган-авалары эдертип аарлар. Бо бичии чаштар чүве уттур эвес, мындыг калбак ара-га-дары ижерин керүп, билип алгаш, келир үеде оларның арагаже сундулуун амдан эгелеп оштап турарывыс бо-дур. Олар бажыңыга келгеш аяк-савага суг куткаш, оларны үстүрүп «ара-галал» ойнаарлар эвесле. Баш-тайгы үезин оларның мээ-меде-релинче тарыттыг деп билип аар бис. Чаш уруг төрүттүнерге, оондоюнга арага кударга, ол ыл-чыргай чаш кижиге чаштынып чы-дар медресели-биле (подсозна-ние) мону билип турар болдур эвесле. Ооң келир үеде арагаже магадылалын оштап турарывыс ол. Уруг доюн «Дөжек дой» деп Россияда херэзжен херектенер лагеринден келген сөстү ажы-лап эгеледвис. «Дөжек доюн» очулдуарга «Праздник кроват-ти», «Праздник постели» дээн тыва кижиниң аксынга эптешпес сөс, Херэзженнер зоназынга олар иштөй-саатталып алгаш, бот-боттарын ынчаар кыжыржып турарлары ол. «Дөжек дою» деп сөс-биле ол чашка келир үеде кандыг коргунчуг амыдырал оштап турар-дыр бис, че?

Мындыг калбак байырлааш-кыннарда Тывага туруп кербзэн чаа мергежил тывылды — ону тамадалар дээр. Кавказ чонна-рындан тывылган сөс болгай. Оларда тамадалар аксы-дылы чымчак, өндүр уткалыг сөс-

• Маадыр-оол ХОВ

тер чугаалаар турда, кавказ тамадаларын өттүнүп эгеледвис. Чонгаже күткүдүп турар, ак-лы ойда-кайда байыр башкарар «тамадала алдарлыг-даа, алдар ч артистер эндерилген. байырлалдарга тамада «бир дугаар шил ажыт-жиге шаңнал!», «бир дашканы ол дээш ижээл-«ийи дугаар дашканы б ижээлиңер!», «үш дугаа-каны...» деп, кезээ дур-аксы-боксу каптас-даа, ху-улуг улуска, өгбелерге ара-чугаа-даа чугаалаттыр-гырып кээрлер. Оларны-зында, бичии уруглар са-чүве дег, улуг улусту «ой-оюннарында ужур-утка-да-Ол сестер, оюннар колд-аныяктарның боттарыны-улус чокта эзеңгизин дың-алгаш, арын-нүүрүн ар-кагаш, аразында чыры-жыр сестери, «оюннары», «тыва культураның» мындыг апарган. Ону ро-культуразы, европейжи ку-ра-биле деңнежип алган ол деп аныяктар көөргөт-тынчаар бодап турарлар.

Ынчанмастың аргазы амгы информастыг медэ-технологиязының үези-делегейниң кандыг-даа бул-да эки-даа, бак-даа чүүл-бо дораан-на көрүп, били-боор апардывис. Кижиге бодунуң бүдүжүндө багай чү-дораан шигээди алып. А-чүвени чедерде тура-со-күш, үе херек болганда, ону-кааптар болгай. Шак бо бай-ды делегейни удуртуп ту-күштер кедергей эки билир-гай. Ынчангаш тывалар ыш-сула тура-соруктуг аныяктар-чоннары арага-дары, нар-мания, самыын-садар чор-СПИД, туберкулез-биле ора-шаап албас чүве бе. Олар-бар-чок акша-көпөз Саян-тынче соксаал чок шуужул-кылдыр янзы-бүрү рекламат-аныяктарның мээ-медресели-кыдаттың сарыг хырбазы чыпшынып турары ол.

Мооң кырынга немей, сөөк үеде бистиң мактанычал-выс кезээлзэн. Кижиге, күрүн-ниитилеп бодун мактанып-руурга эки, ынчалза-даа мак-нышкын база өй-хемчээлд-боор. Ам кандыг-дыр бис «Тывалар бистер Россияда-«тывалар делегейде эң-«бистиң Тывавыс делегей-де... элзизинде төвөлөрлүг-да-тайгазында ивилерлиг-даа-«Бодун мактаар болбас те-аъдын мактаар албас те-деп бурунгуларывыстың мээ-ген сестери бар болдур ийи-Аныяктарда шак мындыг мак-нышчал чорук европа культу-зындан келди. Ийи талазы-мактанычал чорук кандыг-да-кижиде үш дугаар дугураан-соонда тыптыр болгай. У-дугаар дашканы чооглап-кижи бодун-даа, чанында эки-даа, ыдын-даа — кымны-дүү-чүнү-даа мактааш олуруттар-Араганың тевиин ол-дур ийи-Арагалаашкынның бир хевир-бистиң амыдыралывысче аны-тар медресели-биле быжы-сооп кирип келгени бо.

(Уланчылыг).

Аныяктар ДЕЛЕГЕЙИ

• Бөгүн, июнь 27 — Россияда аныяктар хүнү

Тускай үндүрүлгө

ТЫВАЗЫН АЛДАРЖЫДЫП ТУРАРЛАР

Чыңгыз чер-чурттууларым,
кайгамчык байырлар —
аныяктар хүнү-биле силерге
иректиң ханызындан байыр
чедирип тур мен!

Аныяк назын дээрге түр үени дээрзи
жигир, ыначалза-даа кижил алдан

харлыында безин аныяк хевээр артып
калыр болгай. Бөгүн бүгү талазы-биле —
сагыш-сеткили, чүлдү-чүрээ, мага боду
аныяк, кыптыгып чоруур энергиялыг кижил
бүрүзүңге байырдан чедирээли! Тыва
дээрге амгы үеде Россияда аныяк рес-
публика, бүгү чурттакчы чонунуң үштүң

бир кезии аныяктар болуп турар.

Бистиң ындыг аныяк болуп турары-
выс кайгамчык-тыр! Чүге дээрге аныяк
назын — кыптыгып чоруур карактар,
чурттаарыңа улуг чүткүл, дидим шенел-
делерге, чырык болгаш чаагай чүүлдерге
эгээрттинмес сонуграл-дыр. Бистиң

аныяктарывыс ындыг. Республикада олар
бөгүн биче бизнести, улуг экономиканы
көдүрүп турарлар. Тываның амыдыралы
— мал ажылындан эгелээш транспортка
чедир бүдүн-бүдүн адырлар оларның
холунда. Бистиң эртемивисти аныяктар
кижилерге, оларның хүн бүрүдеги амы-
дыралынче эргилдирип турар. Эргелеп-
башкарылга системазында харысал-
галыг албан-дужаалдарның үштүң бир
кезии аныяктарның холунда. Олар шериг
херээнге, өөредилгеге, культурага, спорт-
ка улуг чедишкinnerлиг болуп, Тывазын
алдаржыдып турарлар.

Бистиң аныяк салгалывыска чор-
гаарланыр чүүлдер оон-даа хөй дээр-
зинге чигзинмес мен. Ынчангаш ди-
дим аныяктарның чогадыкчы ажил-
херектеринге орукту ажыдары-биле
2017 чылды республикага Аныяктар
эгелээшкinnerиниң чылы кылдыр чар-
лаан бис. Кижиниң амыдыралында белең
чүве чок. Ону күш-ажылы-биле, эртем-
били-биле, доктаамал өөредилге-биле
чедип алыр херек. Боданыңар, эргим
өңнүктөр, бедик сорулгалардан салгаш,
чедишкinnerни чаалап алыңар! Бистер,
улуг салгал, силерни бо херекке доктаа-
мал деткиир бис.

Силерге аас-кежиин, чедишкinner-
ни, чайгы сеткил-хөөннү күзедим. Бо чы-
лын силерниң эң берге-даа деп санаткан
планнарыңар боттаныр болзун!

Байырлар-биле!

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

аныяк Баштыңы Шолбан Кара-оол бөлүк аныяктар-биле.

тталганың онзагай болуушкуну

АЗИЯ ТӨВҮНГЕ" БАДЫЛАШКАННАР

айысылалдың чараш
скаалдарының бирээ-
Азия төвү" скульптура
лекизиниң девискээ-
Аныяктар хүнүңге ту-
наткан "бадылашылга
алын" ТР-ниң Туризм
эрттирген.

л хевис кыры-биле ке-
ты ачазы чедип алгаш,
нге хүлээткени-биле
гузупал эгеледи. Каас-
ационал хептиг артис-
а езу-чаңчыл езугаар
кып турар аныяктарны
тар болгаш сүттүг шай-

кадык-бергелерни деңге үлежип
эрттерин, бот-боттарыңа ке-
зээде шынчы, ынак болурун
даңгыраглап, шынчы чоруктуң,
мөңгө ынакшылдың демдээ —
алдын билзектерни солусту.
Байырлыг езулалдың башка-
рыкчызы "Азия төвүңге" бады-
лашканының дугайында шын-
зылга бижики тывысканының
соонда, аныяк өг-бүлө баштайгы
валзынга долгандылар.

Бадылажып турар аас-ке-
жиктиг аныяктар Чаян Сенди-
оол биле Белекмаа Дамбаа.
Чаян — ТР-ниң Иштики херектер

"Чуртталгавыста чаңгыс ка-
тап болур онзагай болуушкуну
ну "Азия төвү" турскаалының
чанынга эрттиргенивис утун-
дурбас, катаптаттынмас, бир
тускай болду. Бадылашкан ду-
гайында херечилелдерни бо
хүн ХБАБ-тың Кызылда эрге-
лелинден алгаш, бо чараш езу-
лалга киржип турарывыс бо.
Улаштыр найысылалдың чараш
турскаалдарының чанынга
тырттыржып, "Алдын-Булак" эт-
но-культурлуг комплекске чедер
бис" — деп, Чаян чугалады.

Аныяк өг-бүлөгө Кызылдың
мэриниң социал политика тала-
зы-биле оралакчызы Нина Пота-
пова байыр чедирди. "Россияның
аныяктар хүнүнде база Тывада
аныяктарның бот-идепкейиниң
чылында өг-бүлө тутканыңар
онзагай-дыр. Алдын кудага че-
дир чурттаарыңарны, ынакшыл-
ды, аас-кежикти, бүгүдеге экини
силерге күзеп тур мен" — дээш,
боодал чечектерни, суй белек-
терни сунду. "Аныяк өг-бүлө"
клувунуң даргазы Сайдаш Мон-
гуш байыр чедиришкinnerинге
катчып, аныяктарга фото-чурук
хоозун белекке берди.

Байырлыг езулал соонда, аны-
як өг-бүлө эштери-биле флеш-
мобту күүседип, чыгып келген
дөргүл-төрелин өөртү. Сенди-
оолдарның өг-бүлөзине чыыл-
ганнар хөй-ле чаагай күзээш-
кinnerни йөрээп, фото-чуруктар-
га турскаал кылдыр тырттыр-
жып, чараш езулалга киришкен.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Даш-оол МОНГУШТУҢ
тырттырган чуруу.

шкен аныяктар Белекмаа, Чаян Сенди-оолдар.

үледи. Мендельсоннуң
нгыланып турда, келин
дээниң эштери роза
иниң бүрүлерин ча-
яктарны чараштыр
езупал эрттирер черин-
тер.

яамызының Кызыл хоорай тала-
зы-биле эргелелиниң солагай
талакы дачалар девискээрин
харыылаар участок төлээзи, а Бе-
лекмаа "Лунсин" компаниясында
ажылдап турар болду. Бо хүнден
эгелээш, Белекмааның фамилия-
зы — Сенди-оол. Тывага база бир
чаа аныяк өг-бүлө "төрүттүнген".

Чоннуң эрге-ажыы дээш

ЧУГУЛА ШУУЛГАНГА КИРИШКЕННЕР

Россияның регион-
нарының социал чаартыл-
галарының ийиги шуулганы
бодунуң ажылын Красно-
горск хоорайга дооскан.

Ол шуулган Федерация Че-
вүлелиниң деткимчези-биле
болуп эрткен болгаш бо хүнде
регионнарының социал инфра-
структуразын хөгжүдеринче уг-
ланган энугул болгаш ат-сурагы
дискуссия шөлү болуп турар.

Баштайгы ындыг шуулган
2015 чылда Омскиге болган,
бо чылын Москва облазының
чазаанга болуп, регионнарының
стратегиязының айтырыгларын
шиитпирлеп турар.

Тыва Республикдан ол шуул-
ганга Федерация Чөвүлелиниң
кежигүнү Оксана Белоконов,
Тыва Республиканың Чазааның
Даргазының бирги оралакчызы
Органа Натсак болгаш Тываның
кадык камгалал сайыды Орлан
Донгак олар киришкеннер.

Орлан Донгак «Профилактик-
тиг хемчеглерни, ооң иштинде
амыдыралдың кадык хевирин
нептередири» деп илеткелди
кылган, Органа Натсак «Чурт-
такчы чонга социал ачы-дуза
чедирери-биле коммерциялыг
звес организацияларның социал
угланышкының хандыраы»
деп шөлдүң ажылыңа кириш-
кен, сенатор «Тыва келир үеде:
өскерилгелерниң стратегиязы»
деп шуулганың бүдүзүңде
«Регионнарының социал турум
хөгжүлдэзинге бизнестиң ролю»
деп шөлгө ажылдаан. «Инвести-
цияны чүглө күрүнө секторунче
звес, күрүнениң хуу черлер-биле

кады ажылдажылгазынче хаара
тудары бистиң республиканың
хөгжүлдэзинге чугула угланыш-
кын болур» — деп, Оксана Бело-
конов санап турар.

Шуулганны түңнөп тура
Тываның сенатору регион-
нар аразыңа социал телеви-
лелдерни шигээдириниң тала-
зы-биле дуржулга солчулгазы
шуулганның ажылының кол
угланышкыны-дыр дээрзин
демдеглээн. Ындыг практиканы
Омск, Ульяновск областтарда, Ал-
тай крайда, Томск болгаш Ново-
сибирск областтарда чогумчалыг
ажылдап турар. Бизнес биле
чоннуң негелде-хереглелиниң
холбаазының эки түңнелин
шуулган эртип турган хүннерде
Москва облазының Малаховка
хоорайыңа улуг назылыг кижил-
лерге чаа пансионатты айткан-
ны болур.

— Эң эки практиктиг ажил-
дар Тываның моон соңгааргы
хөгжүлдэзинге тергиин эки
үлегер болур — деп, О. Бело-
конов уламчылаан. — Дуржулга
солчурда чүглө субъектиниң
географтыг туружун звес, ооң
тодаргай телевизилеге сонуграл-
галын барымдаалаары чугула.

Регионнарының социал хөг-
жүлдэзинге бизнестиң киржил-
гезиниң чогумчалыг чижээңге
сенатор «Лукойл», «Газпром»,
«Северсталь», «Норникель»
дээн ышкаш улуг-улуг компания-
ларны адаан. А күрүнө бодунуң
талазында бизнеске деткимче
көргүзүп турар.

ТР-ниң албан езузунуң
сайтызындан.

Анна С.
Дерзиг-Аксы

Психолог-биле чугаа

ӨГ-БҮЛЕНИҢ МАГАДЫЛАЛЫ ИЙИ КИЖИДЕ

«Бо-даа үениң экизин, боду-ла кызар болза, канчаар-даа аас-кежиктиг чурттап болурунун арга-сы бар. Ындыг-даа болза, амыдыралдан эскерип чо-руурга, кижилерниң сагыш-сеткилиниң кадыг-берге-тигилерин кайгап-даа хан-дас кижидир мен.

Ынакшылда назы-хар чок-ла болза, чаа өгленген аныяктар чүгү-ле чүве дээш маргы-ла алгаш, дораан өг-бүлөзүн ала, акша-көпеектиг, бай-далдыг, бодундан 10-20 хар-а улуг кижиде холбайп ала, чоруптар. Ылаңгыя эр-ке хамаарыштыр алырга, кандайын, чаш ажы-төлүн алгаш, бай-шыдалдыг уругга кы-балгат, машина-техни-каларды алгаш, сагыш-сеткили дыштыг чурттап чо-руурлар. Шак ындыг чиик чурт-таа сүрүп чоруурлар тыва-дар аразында көвүдээни а-ла хомуданчыг-дыр. Олар-кым-даа «орталан, ажы-түп бода» деп чагып сур-ас. А харын-даа чамдык келдери шыдалдыг уругга алганынга бүдүү амы-чоруур, а чаш ажы-төлүнүн үезин бичии-даа тоом-албас. Ол чаш төлдөрдүн ш-сеткилинде чүү болуп ары кымга-даа хамаан чок-сы бар хиреде өскүс арт-төл адазын кайы хире ала, сактып чоруур деп бо-силер? Ашаанга кагдырган к уруглар кара чааскаан төлүн хилинчектенип азы-тарактап артар. Алимент зын төлөп турар-даа э, акша-биле чаш төлдүн кичи канчап деңээрли. Чам-лары ону шуут төлөвөс-төөк-даа бербес.

Өлгү үеде арагалаар ки-ри «Чоннуң оолдары», «уң кыстары» деп адаар-тар кичээнге ала ту-эки болду. Ону бүрүнү-деткир мен. Ажы-төлүн ш чоруй баргаш, алимент зын турар адаларга тус-адан онаап, хемчез алыр эки.

Өлүгү адаалар! Келир салгакчылары болур чаш төлдөрдүн кагбайн, эп-алдыг, аас-кежиктиг өг-өстүрүп, бодунарның на-ерни карактап-камгалап-ар! Чаш төлүңер кезээде ки манап, силерден дет-ки алысап чоруур дээр-лаңар. Кады чурттаан-нарны хүндүлөп, кээргеп, чуртталгадан бериңер. Иң ажы-төлү дөг эргим-ер бо өртемчейге тур-жы-төлүңер уруг-дары келирге, оон-даа артык болур чоор. Ада-иези алдыг эки чурттаарга, төлү эки кижилер болуп ээрзин утпаңар». (Автору илчак).

Кымыдыг дүвүрелдин кыска канчагаалар бистиң солунуң редакция-болганчок-ла келир. Ол эречилеп турарыл дээр-илгү үеде аныяктарның да бузулган өг-бүлелер

Ч.С. Допаи.

саны көвүдээни кижиде бүрүзүнүн дүвүрелин оттуруп турар. Шаан-да тыва өг-бүлелерге чарлыр ха-маанчок, бот-боттары аразында алгыжып, маргыжар чоруктар ховар турган дээр. Ынчангаш аныяк өг-бүлелер аразында чидиг айтырылганың дугайын-да Республиканың аарыларга удур кадыкшылга төвүнүн аныяк психологу Чойганмаа Сергеев-на Допаи-биле ажык чугааны кылдывыс.

— Чойганмаа Сергеевна, бо ышкаш сайзыраңгай, бир талада берге үеде силерден дуза дилеп келир өг-бүлелер хөй-ле боор аа?

— Ийе, шынап-ла хөй. Олар-ның аразында хөй-ле кези чаа өг-бүлө туткан аныяктар. Үе-шаг өскерилген, интернет четкизин таварыштыр кандыг-даа ме-дээлерни кижиде бүрүзү соталыг телефон смартфон дамчыш-тыр көрүп, билип алыр апар-ган болгаш кижилер аразында чажыттар ховартаан. Дыка хөй өг-бүлелерде херек чок чүүлдер дээш улуг чөрүлдээлер болуп турар. Ындыг-даа болза аныяк-тар аразында бодунуң аажы-чаңында четпестерни эдип, психологтан сүме алыксаар улус эвээш. Психолог кижиден чүгле кадының байдалы-биле угаа-ны багай улус дуза дилеп келир эвес, а сагыш-сеткилинде бир-ле чүүл дүвүредип чоруур азы, аажы-чаңын эдип алыксаан улус база келир болза эки. Бо чүлдү тыва аныяктар чедир билбезден, бистен дуза дилээрден ыядырлар.

— Силерниң бодалыңар-биле өг-бүлө туткан аныяктар бот-боттарын канчаар шын ал-дынып чурттаар болза экил?

— Ынакшыл бир-ле дугаарын-да хүндүткелден эгелээр дээр-зин шагда-ла бадыткап каан. Чүге дизе, хүндүткел чокта бодун ынак болгаш херектиг кижиде кыл-дыр санаары болдунмас. Кажан кады чурттап олурар эки кижини дыңнап, хүндүлөп билир болза, ынчан ол кижиге бүрүнү-биле бүзүрөп болур. А бүзүрөп чокта аразында ажык чугаа кылыры болдунмас, ооң уламындан ийи кижиниң аразында чажыт-тар эгелээр. Чажыттар өг-бүлө кежигүннерин бот-боттарындан ырадыр. Чижээлээр, кыс кижиде кандыг-ла бир чүүл дээш хому-дай берген дирик, а ашаанга

ону дорт чугаалап шы-давас. Ооң чылдагаа-ны-биле ол чүлдү өске бир эжинге барып чугаа-лаар. Ону дыңнап кижиде бодунуң эжинге болуш-каш, база-ла улаштыр эр кижини бактап эгелээр. Шак ындыг чугааларның түңнелинде өгнүң херээ-жен ээзи кады чурттаан эжин багай кижиде кылдыр санап артар. Ол-ла бо-далы сеткилинге шыг-жаттынгандан билиш-пейн артып каар. А херек кырында чөрүлдээ чүнүң ужурунда болганын, мен чүнү шын эвес кылыпта-рымга маргыжа берген бис дээш бодунуң чет-пестерин дилээр улус

ховар.

Ынчан кээрге эң-не бир ду-гаарында ийи кижиде бот-боттары аразында хүндүткелдиг ажык чугааны кылыры эргежок чу-гула. Хүндүткелдиг ажык чу-гаа дээр, чижээлээр, «Сен ынча дептеринге, мен хому-дай бердим» деп оожум чугаа-лаар. Чүге дизе кижиде чугааны бо кижини хомудадыптайн дээш өжөгүзүн чугаалавас. А дыңнакчы кижиде чугааны канчаар хүлээп алганындан хомудаан сеткил билдинер. Шак ындыг таварылгада эң-не кол чүүл — эр биле херээжен кижиниң бот-боттарын хүндүлөп билгаш дыңнажып билири. Бир эвес өг-бүлө кежигүннериниң мөзү-бүдүжүндө шак бо ийи шынар сагыттынып турар болза, олар кандыг-даа чидиг айтырылганы чөрүлдээ чокка шиитпирлеп аптар ужурулуг.

— Өг-бүлелер аразында чөрүлдээ үнериниң база бир улуг чылдагааны кыдыында төрөл-дөргүлүнүң киржилгези деп санап болур. Ону чүү деп бодаар силер?

— Өг-бүлө тутар дээр аны-яктар ажы-төлдүг болурунун мурнунда бир-ле дугаарында ада-иезинден аңгы чурттааны дээр. Ол ынчан ийи кижиде бот-боттарының чедер-четпестерин билчип алырлар. Бодунуң шилип алганы эжиниң ада-иези бол-гаш өске-даа төрөлдери-биле харылзаа тутарда ийи кижиде бот-боттары аразында ажык чугааны кылганы дээр. Хөй-ле таварылгаларда келин биле кунчу кижиниң аразында ийи аңгы көрүш тыттып кээп болур. Ол ынчан ашаанга «Сээң аваң сеңээ эки бооп болур, а мээң сет-килимге таарышпас бооп болур» дээр хевирлиг оожум чугаалаар.

Өске өг-бүлө келин бооп, азы күдээлөп чедер дээр-ле өске кижилер-биле ужура-жып, өңүктөжип, сагыш-сет-килин билчип алыры болгай. Ынчангаш оларның аразында тааржыр, таарышпас-даа аажы-

чаңнарлыг улус чоруур. Силерге таарышпас чүүл болу берген та-варылгада ада-ие улус мурнунга маргышпайн: «Бис ону боттары-выс аравыста чугаалажып, сай-гаржып алыр бис» — деп оожум чугаалаары күзөнчиг. Кижиде бүрүзү ынакшылдың ачызында өг-бүлө тутар чүве болганда, кады чурттаар эжиниң ада-ие-зин хүндүлээр. Олар силерниң кады чурттаар эжиниң эки кижиде кылдыр өстүрүп, кижизидип каан болгай. Ынчангаш силерниң эжинер-биле ооң ада-иези бот-боттарындан улуг-ла ылгалбас ужурулуг.

Өг-бүлө улус аразында эң-не кол чүлдүң бирээзи өг-бү-лениң чажыттары. Ол чүл дээр-ге, ийи кижиде аразында хензиг чүведен маргыжыпкан болза, ону кыдыында чоок улузунга билдирери албан эвес. Бирээ-зи авазынче, өскези угбазынче долгаар дээр чижектиг хоптааш-кын аргасы кажан-даа өг-бүлөгө аас-кежик эккелбес. Ынчангаш өг-бүлениң тайбың амыдыралын чажыттар дузазы-биле база кам-галап ап болур.

Ийи кижиде аразында маргыл-даа тургустунуп келген үеде ону эмнептер, азы өөскүп орган көстү өжүрүптер күштүг чүүл — үе. Изиг-изиг чугаа үезинде «адыр ону кежээ азы эртен чугаа-лажыптаалы» дээр чугааның утказын өскертпип чаңчыгып алыр болза, бо байдал чугула рольду ойнаар. Кажан ону элээр үе болганда катап бодап оарга, бир аңгы болур. Оон аңгыда кажан ийи кижиниң кайы бирээ-зи буруузуңа сеткилин иле-редип чаңчыгып алыр болза — өг-бүлениң бустур четкен тиин дуглапканы-биле дөмөй болур.

— Сөөлгү үеде эскерип чо-руурга, аныяктар аразында бот-боттарын артыктажыр чоруктар көвүдээр ышкаш. Чижээлээр, «Ол сээң кылыр хүлээлген, сээң улузуң ону садар ужурулуг дээр баар...»

— Бо айтырыгга дорт хары-лаары болдунмас. Мээң бода-лым-биле өг-бүлениң эге дөзү чүглө ийи кижиден тургустунар. Олар боттарының аас-кежиин ийи боду чедип алыр. Келир үеде оларның өг-бүлөзи кандыг байдалдыг болуру чүглө эр биле херээжен кижиден дорт хамаар-жыр. Тыва чон шаандан тура экииргек, биче-сеткилдиг бол-гаш, ажы-төлүн өглөп-баштап, уруг-дарыын азыражып берип чораан. Амгы үеде бо чүлдү аныяктар албан кылыр ужурулуг деп бодап-биле хүлээп алыр апарган. Ооң чылдагаанында ол-бо таланың улузу ону-мону са-дар ужурулуг дээр чижектиг «чаа дүрүмнер» чогааттынып, чамдык аныяктар ону «черле херээ-дир» дээр хөөн-биле хүлээп ап турар. Ол чүл дээр, бирээде өөрүп четтирген сеткил чогуңда, ийиде, азырадыр хөөн барын илередип турары. Ынчангаш шак ындыг өске улустан дуза манаар, «азы-радыр» хөөннерни шегледип, өг-бүлө туткан улус, боттарының аас-кежиин дээр чүглө ийи боду кызар ужурулуг.

АВТОРДАН: Аныяк психолог эмчи-биле болган чугааның түңнели-биле алырга, өг-бүлениң аас-кежиин ийи кижиниң холунда. Олар бот-боттарын дыңнажып, хүндүлөжип билир болза-ла оларның ажы-төлү база шак-ла ындыг кижилер болуп өзер. Ынчангаш аныяктарга байырлап таварыштыр байыр чедирип, оларның өг-бүлөзине аас-кежиин доктаап турар-ла болзунам деп үөрээдим!

Сайсуу ДАРГЫН-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

• Кандыг-даа
иш хүндүткелдиг

БУЯННЫҢ БУЯННЫҢ АЖЫЛ-ИЖИ

Бичиимден-не кижиде кылдыр
Билиг-биле мени чүглээр,
Чалыы назын чуртталганың
Чалгыны сен Кызыл хоорай.

Төрөөн ынак Найысыла-лывыс хүн бүрүдө чаагайжып, арыг-шевери-биле аян кирип, хүнден хүнге сайзырап турары каракка көскү, өөрүнчүг-дүр. Кижиде бүрүзү хоорайның арыг-силини дээр туржур чүве болза, бистиң хоорайывыс эң-не ча-раш, арыг-силиг болур. Кудум-чуларда, хөй чон агаарлаан, дыштаныр черлерде тарып каан чечектерни көрүңер даан, чаражын! Бо-ла бүгү чаагай-жыдылга ажылын кымнар кы-лып турарыл? Ажыл-ишчи чон болбайн канчаар. Олар арыг-силигн тутар дээр чайның изии, кыштың соогу дивейн, ажык дээр адаанда ажылдап чоруурлар.

Хоорайның төвүндө Титов кудумчузунда 35 дугаарлыг бажыңның девискээрин аштап-арыглап турар аныяк оол мээң өөреникчим Буян Ондар ол чүве. Мен Буянны бичиизинден 11 класска чедир билер мен, өскүс өскөн болгаш азарганчыг хензиг чаштан тура-ла кадыг ажылга дадыгып өөрөнгөн кижиде. Ол Сүт-Хөлдүн Суг-Аксы суурга, угбазы, честези Ончуңмаа, Чудур-оолдарның өг-бүлөзине өскөн.

Буян Кызыл хоорайга кээп, чурттаа-ла 20 чыл ажа берген. Ону эң-не хүндүлээр, биче сеткилдиг, дузааргак, топтуг-томаанның «чыткан хой тургу-спас» кижилерниң бирээзи деп санап болур. Ону баштапканы, «Буян Сеткил» деп адаксаар мен. Чүге дээр, ол бүгү на-зынында Кызыл хоорайның чурттакчыларына ак сеткил-дии-биле, сеткил чүрээниң ха-нызындан хоорайны арыглап, аштап келген. Буянның ажил-иштин аныяк ээзи-дир. Чон аразында кандыг-даа кижилер чоруур. Чурум чок улустуң чер-же октаан боктарын аштаары ындыг-ла амыр эвес. Оларның зрес-кежээ ажил-ижиниң ачы-зында хүннүң-не бис арыг-си-лиг, чараш хоорайда чурттап, чоруур бис. Ынчалза-даа ону эскерип, үнелээр улус көңүс эвээжи хомуданчыг.

Ынчангаш чонум, кудум-чуга кылаштап чорааш, чер-же дүкпүртүнүп, бок октап чорууруңарны шегледип, Буян ышкаш зрес-кежээ оолдар, кыстарың ажил-ижин бе-дик үнелээрниң дилээр кижиде-дир мен. Бир эвес кижиде бүрүзү бодунуң соондан богун арыглап-аштап чоруур болза, ынчан бистиң хоорайывыс арыг-силиг, чараш бооп сай-зыраар болгай.

Анзатмаа МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

• 2017 – Аныяктарның бот-идепкейиниң чылы

Рио манап турар

Калининград хоорайга май айда кик-бокса Россияның бир-ги чери дээш чемпионаты болуп эрткен. Аңаа чурттуң 40 регион-нарындан 300 ажыг спортчулар киришкен. Тываның командасында ТКУ-нуң студентилери Антон Салчак, Олча Монгуш болгаш кик-боксун эң кадыг, айылдыг «К-1» хевиринге Кежик Монгуш олар кирип турган.

Бистиң студентилеривис эки көргүзүлгелер болган: кик-боксун «лоу-кик» аргазына Антон Салчак бирги, Олча Монгуш «фул-контакт» аргазына үшкү черни ап, тиелелгелиг чанып келгеннер. Тренерлери – кик-бокс федерациясының Президентизи, ТР-ниң күш-культураның болгаш спорттун алдарлыг ажилдакчызы Мergen Монгуш, күш-культура болгаш спорт кафедрасының доцентизи Илья Шивит-Хуурак. Кик-бокса тыва школаның белеткел бидик деңгелде турар дээрзин Грозный хоорайга болган маргылдааның тиелекчизи Кежик Монгуш бадыткаан. Октябрыда Рио-де-Жанейро хоорайга болуп эртер делегей чемпионатында киржири-биле белеткенип турар.

Чайгы школа

Тываның күрүне университетинин баазында сески «International summer school» болгаш «Тывага ийи неделя» деп өөредилге-дыштанылга лагериниң байырлыг ажилдакчы-кыны эрткен. Дээди өөредилге чериниң хуралдаар залына делегей чергелиг өөредилге программасының киржикчилери тыва школагылар, даштыкыдан келген студентилер, Япониядан болгаш Моолдун Убса, Ховду база Завхан аймактарының сургуулдары чыгып келген. Олар-ның ниити саны 80 ажыг киж.

Байырлыг хемчегни университеттин делегей болгаш регионнар аразында харылзаалар талазы-биле проректору Лидия Ондар ажиткан.

Байыр чедирип, чагыг-сөзүн бергеннерниң аразында япон делегацияның удуртукчузу Мацусито Сэй, Завхан аймактан Ганхуу Золбаяр чайгы школаның англи дыл башкызы Охенетеге Бадавуси, кыдат дыл башкызы Сю Веньвень, япон дыл башкызы Мао Тэрада, моол дыл башкызы Цецегдарь Уламсурен, бистиң университеттин япон дыл болгаш культура төвүнүн удуртукчузу, экономика факультетинин башкызы Ш.В. Оюн болгаш өскелер-даа бар.

СТУДЕНТИЛЕРНИҢ ЧЕДИИШКИННЕРИ, АЖЫЛ-ИЖИ

Делегей чоннарының харылзааларын быжыктырарына орус дылды эки өөренириниң чугулазын орус дылды даштыкыларга өөредип турар башкы Кира Сат онзалап демдеглээн. Орус дыл курстарында канчаар чедиишкинниг өөренип болурун Америкадан келген дыңнакчы Кейт Кэри таныштырган.

Завхан аймактын делегация-зы моол чоннуң национал танцы-зын чыылганнарга бараалгаткан. Делегей чергелиг чайгы ла-гериниң ажилына Кызылдың педагогика институтунун болгаш ТКУ-нуң филология факульте-диниң эң дээр дээр студенти-лери чылдың-на идеккейлиг кир-жип турары онзагай. Оларның ажилын даштыкы студентилер чөвүлелиниң даргазы, Турк-менинаның төлээзи Агаюсуп Джумамаырадов чедиишкинниг

деп улуг темага хамаарышкан билиглерин быжыглап, улуг на-зылыг улустун чурттап, эмненип олар байдалын көрүп, таныжып келгеннери ол.

Студентилерниң практиктиг өөредилгезиниң кичээлинге хоо-чуннар бажыңының психологу Валентина Артаева киришкен. Ол улуг назылыг улус-биле ажилдың тускай арга-методта-рын, кырган кижилер-биле ажил-дап тургаш кандыг бергелер, айтырыглар туруп кээрин тайыл-бырлап, чугаалап берген.

Келир үениң психологтары болур студентилер интернаттын чурттакчылары хоочуннар-биле база ужурашканнар. Хоочуннар чурттап олурар байдалын та-ныштырып, чамдыктары даалы, бильярд ойнаар, ол ышкыш-яңы-бүрү байырлыг хемчеглер болуп турар дээрзин база чугаа-

үндүрүп бергеннер.

Чалыы назынның чазы

ТКУ-нуң 15 студентиден тур-густунган командасы Бүгү-рос-сийжи 25-ки «Студенчи час-2017» деп мөөрейге киришкен, тиелелгелиг чанып келгеннер. Ук мөөрей май айда Тула хоо-райга болуп эрткен, түңнел кезээ Москвага Кремльдер Ор-дузунуң улуг концерт залына болуп эрткен.

Чурттуң 85 регионнарындан 3500 студентилер киришкен мөөрейге тиелеп алыры белен эвес херек. «Скифтер» мода театрының «Пор-бажың» деп коллекциясының чараш костюм-нарын кеткен уруглары хорео-граф Айлана Монгуштуң тургус-каны театржыткан көргүзүү-биле хөйүн кайгадап, магадаткан.

Уран номчулга мөөрейинге Сай-Даш Монгуштуң «Изи-биле»

Откун К

Кууларны Казаньга бол делегей фестивалынче Чурттуң өөредилге риниң аразына «Студе-фестивалы чылдың ужу-уткалыг, солун, хемчээ болганда, аңаа-ри, тиелелгелиг чаны бидик харысалга бол студентилер боттары-дишкиннерин универс-удуртулгазының, ректор Хомушкунуң, материал-гаш организастыг дет-улуг рольду ойнап ту-чугаалап турарлар. Оон-калы – Россияның өөр-сайыды Ольга Василье-гаш культура сайыды Вл-Мединский оларның ат-байыр чедиишкини бо

65 харлаан

Бо хүннерде ТКУ-нуң библиотекасы тургустун-дан бээр 65 чыл бол-дегледеп турар. Оон би-Россияның библиотека-тураскаадып «Номнарны-ларга» деп ачы-буян ак-эрттирери-биле библи-ажылдакчылары Кызыл-циал дуза төвүнге аалдап-башкылар болгаш ында-уруглар-биле ужуражы-эрттиргеннер.

Социал дуза төвүнде-назыны четпээн бичиил-эглээш улуг класс өөр-чилеринге чедир 51 уру Библиотекарь Наталья О-уругларны тоолдар ном-биле таныштырган. Эрте-лиотеказының директору-маа Монгуш баштаан ажы-чылар Бүгү-делегейниң ур-хүнү таварыштыр төптүн-отеказына 65 номну, ко-чигир, өңүг шарлар, спорт-рекселдерни белекке бер-

ТКУ-нуң парлалга ал-бын материалдары Шончалай ХОВА-белет

«Скифтер» мода театрының «Пор-бажың» деп коллекциясы.

удуртуп турар.

Чайгы лагериниң өөредилге болгаш дыштанылга програм-мазында орус, кыдат, япон, англи болгаш моол дылдар өөрениринден аңгыда угаан сайзырадыр мөөрейлер, спорт-чу хемчеглер, кожууннарның ат-сураглыг төгүлүг черлерин барып көөрү планнаттыган.

Хоочуннар болгаш аныяктар

Университеттин педагогика институтунун психология салбырының студентилери Кызылдың хоочуннар болгаш инвалидтер бажыңына аалдап четкен. «Мага-боттун, когнитив-тиг болгаш сагыш-сеткилдиг кы-рый бээрге өскерлишкиннери»

лааннар. Олар тыва теледам-чыдылгаларны үргүлчү көрүп, чуртта, республикада медээлер-ни билип ап турарлар. Аразында найыралдыг чурттап, дыштанып турза-даа, олар чоок улузу удаа-дараа кээп турган болза деп күзээрлер. Чамдыктарының ажи-төлү чүгле пенсия алыр хүнде көстүп кээр болза, оларның ара-зында ада-иезинге кээр, харын-даа интернаттын септелгезинге киржип, дузалажып турар улус бары мактасканы.

Студентилер хоочуннар ин-тернадына баргаш, улуг на-зылыг улустун кадыкшылына ажи-ткыг шын чөмненип, сеткил-хөөнүн таарымчалыг алды-нып болур дугайында ажи-ткыг сүмелер кирген хана-солунну

деп монологун жюри бедии-биле үнелээн. Улусчу ырлар мөөрейинге физика-математика факультетинин студентизи От-кун Куулар шылгарап үнгөш, бир-ги чергениң лауреады атты чаа-лап алган. Откун университеттин «Дыңгылдай» улусчу ырлар ансамблиниң киржикчизи. Тусан-самбл Президент В.В. Путинниң дээди шаңналына төлөптиг болган. Откунуң күүселдезин «Пицца» бөлүктүн солизи Сер-гей Приказчиков, вокал башкы-зы Владимир Коробко болгаш ат-сураглыг эстрада артистери, башкылар кирип турган жюри-дыка сонугурап, оон талантызын кайгап ханмааннар. Россияның композиторлар эвилелиниң дар-газы Рашид Калимуллин Откун

САЛГАЛ ДАМЧААН МАЛЧЫННАР

«Ада-ием угу-дөзү

Алызындан малчын улус.

Балдыр-бээжек бичимден-не

Малдар бажы дозуп өстүм».

Ынчалдыр шүлүктөпкеш,

аныяк малчын Айдыс Базыр-Сат-ович Ондар чугаазын эгеледи: «Ада-ием Силинмаа Дозураш-овна, Базыр-Сат Сайын-Белек-ович Ондарлар ук төгүзүндөн-не Алды, Үстүү Ишкиннерге малын малдап, аңнап-меңнеп, амыдырап чурттап чораан. Олар Ишкинге тургустунган колхоз үезинден бээр-ле малчыннап келгеннер. Каян хүндүлүг дыш-танылгаже үнүп, пенсиялай бергештиң, ажи-төлдери бистер-ни эвилелдеп алгаштын чеди-чүзүн малын өстүрүп уругларын-га арга-дуржулгазын дамчыдып чоруурлар.

Мээң акым Артем Базыр-Сат-ович бистиң кожуунга хамаанчок, республикага барык-ла бир ду-гаар муңчу малчынга санадып, шаңнадып-мактадып келди. Өөнүң ээзи чаававыс Лена база-ла ажил-ишке эрестиг киж. Акым Артем мал-маган кадара-рындан аңгыда, малдың болгаш дириг амытаннарның дайзыны бөрүлөр-биле демиселди бо-ла чоруда бээр. Ол часпас адыг-жы болгаш, эрткен чылдарда каш-даа калчаа бөрүнү боолап өлүрдү. Ол дээш шаңнадып, мактадып-даа турган.

Өөм ээзи Белекмаа Кызыл-ооловна база мал-маганга аажок ынак киж-ле болгай. Чаш ажи-төлүн азырап өстүреринден аңгыда кандыг-даа малды ажаап-тежээп, бодунга чаажык-

тырып аптар. Өскээр чугаалаар-га, ол мээң оң холум, быжыг чөлөнгийим-дир. Авам, ачам, акым, чаавам бистер шуптувус Ишкинниң Үзүк деп черде кыш-таавыска 500 ажыг шээр, 40 хире бода, 30 ажыг чылгы малывысты улуг харлыг кыштан хүр менди кыштадып алдывыс. Малдың чаш төлүн четче-менди камгалап алганывыс улуг өөрүшкү. Тодар-гайлаарга, чүс төрүүр хойдан 85 хураганны доруктуруп алдывыс. Ол ышкыш 200 баш өшкүлери-вис анайлары база онча-менди.

Тыва киж-и шаандан тура-ла мал ажил-агыы-биле халбак-танып чорааш, бай-шыдалдыг чурттап чораан. Чеди чүзүн малдыг болурга тодуг догаа, каас-шиник болур. Ону бис ада-иевистиң ажил-ижинден көрүп,

чажывыстан өөренип өстүвүс, хоочун коктуг дээр. Авам, ачамның арга-дуржулгазы бе-дик хоочун малчыннар болгаш, чылдың дөрт эргилдезинде кан-дыг-даа малды зооветеринарлыг арга-биле ажаап-тежээринге аажок мергежээр улус. Оларның ол аргазын оолдары бис база үргүлчү ажиллап, мал-маганны эмнеп чоруур бис. Ынчангаш «Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас» деп үлегер домакты бистер шуптувус хаай-ларывыста керттип алган бис» – деп, Айдыс Базыр-Сатович улуг чоргаарал, бүзүрел-биле чугаалады.

Шынап-ла «Демниг сааскан тебе тудуп чир» деп үлегер до-макта үндезин бар-ла болгай. Бо малчын уктуг Айдыстың өг-бүлөзи акызы суглар-биле кады чаңгыс

аалдың кижилери дег эптин-ниг малчыннап чоруурлар.

Өшкү дүгүнүң өртээ аи-өзүп турар. Ынчангаш мал-кижиниң «чымчак алдын» ди-ри дүгүн алышкылар чыл-на дужаап, акшага чеди-алырлар. Олар чылдың эргилдезинде одар-белчи-солуп, таарымчалыг черле-көжүп тура кодан малын ка-ка белеткеп, семиртип а-чаңчылдыг. Малчын кижиге-не кол чүүл мал-маганны ажырып алыры. Ынчангаш малчыннар чылдың-на 30 то-чедир сигенни белеткээр. Сал-дамчаан малчыннарда үлө-ап, ада-өгбелериниң чуртун зиретпейн, кодан малды мал-чурттаары өөрүнчүг болбайн

Бораш ОНД

Сүт-Хөл кожу

"АЧАЙ, АВАДАН САДЫП БЕРЕМ!"

Валентина Бегзи (Монгуш),
хоочун башкы.

Үүлгедиг болгаш яла

АЛИМЕНТИН
ТӨЛЕВЕЗИНЗЕ...

Алиментин төлөвөй келген хамаатыга хамаарыштыр оттурган кеземче херээн прокурор судче кириген.

36 харлыг Александр Середкин дээрзи бодунуң назы четпээн уруунга төлээр ужурлуг алиментин төлөвөй дээр административтик харысалгага онаажып, 50 шак дургузунда аяап күүседир ажилдарга шийтирген турган. Ооң соонда, бо чылдың январь 10-дан май 3-ке чедир база назы четпээн уруунга төлээр акшазын кирибейн, алимент төлээрден ойталаан. Ол дээр Середкинни РФ-тиң КК-зиниң 157 чүүлүнүн 1 кезээ-биле (назы четпээн уруун азыраар кылдыр акша-хөреңгини тускайлаарының дугайында судтуң шийтирин чөптүг чылдаган чок хажыдып, акша-төгерики төлөвөй дээр) буруулуг деп санаан.

Бо үениң дургузунда алиментин төлөвөй дээр Середкинде 33825 рубль хемчээлдиг өрө чыылган. Ындыг чоруу-биле назы четпээн оглунуң материалдыг эрге-ажыынга когарал чедирген.

Бурууну өөдежок ада чөп деп хүлээп алган, билинген. Ындыг үүлгедиг дээр хосталгазын бир чыл хуусаада казып болур. Ону суд шийтирилээр.

Айдана САРЫГЛАР,

Кызыл хоорайның прокурорунуң дузалакчызы.

АКША-ДАА,
БАЖЫН-ДАА ЧОК

Бустур четкен чуртталга фондузундан хамаатыларны көжүреринге тускайлаан 17 млн. рубльди оорлааны дээр оттурганы кеземче херээн Тыва Республиканың прокуратуразы судче кириген.

Истелгениң тодаратканы-биле алырга чылдарда бустур четкен чуртталга фонду маатыларны көжүрериниң талазы-биле мун адрестиг программаның күүселдезинге дузл хоорайга чаагайжыткан чуртталга ба тударының дугайында 2014 чылдың сент «Мегастрой» КХН биле Тыва Республиканы тудуг эргелели» күрүнениң бюджет албан чезинде керээ дугуржулгазын езугаар бюджет рубльди аванс кылдыр шилчиткен, ол акшан удуртукчузу бодунга шийгээткен.

Когараан тала—Тыва Республиканың Ту чуртталга ажил-агый яамызынга чедирген алдыг когаралын Марукяндан эгидериниң билдирешкини судче кириген. Кызылдың ону сайгарар.

Ренат

Тыва Республиканың прокуратура килдис на

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

УАЗ автомашинага артык кезектерни садып база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртөө Новосибирск хоорайны болур. 10 хууга чедир чийгелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет – 44-ФЗ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пунктузун езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар кады ажилдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 каът) тел. 8-913-358-08-88.

СЧИТАТЬ НЕДЕЙСТВИТЕЛЬНЫМ

Диплом ДТ № 129101 от 1984 года, выданный Кызылским медицинским училищем на имя САЛЧАК Риммы Сереповны считать недействительным.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Эрзин кожуунуң Эрзин ортумак школазын 2010 чылда дооскан Денис Дадар-оолович ДАНААНЫҢ адынга ты-выскан аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ГБУЗ РТ САНАТОРИЙ-ПРОФИЛАКТОРИЙ «СЕРЕБРЯЯ»

приглашает на оздоровительный отдых в пансионате «Серебряное озеро» на оз. Дус-стоимость – 7700 рублей за 7 дней проживания в 2-местных уютных номерах, с 3-х разовым питанием, о-тельными мероприятиями и увлекательным досугом!!!

СРОКИ ЗАЕЗДОВ:

- с 10 июня по 16 июня 2017 года
- с 17 июня по 23 июня 2017 года
- с 24 июня по 30 июня 2017 года
- с 01 июля по 07 июля 2017 года
- с 08 июля по 14 июля 2017 года
- с 15 июля по 21 июля 2017 года
- с 22 июля по 28 июля 2017 года
- с 29 июля по 04 августа 2017 года
- с 05 августа по 11 августа 2017 года
- с 19 августа по 25 августа 2017 года
- с 26 августа по 01 сентября 2017 года
- с 02 сентября по 08 сентября 2017 года

Бронирование номеров по телефонам: 9-20-78, 8913-345-47-87

Реализация путевок осуществляется по понедельникам и четвергам в Доме Туризма каб. 1 на 1 этаже с 14.00 часов.

Возможна оплата по безналичному расчету.

«СоңгаЭжикМашина» АКЦИЯ!

Кол шаңнал – АВТОМОБИЛЬ

- 1 10 муң рубльден өрү өртөктөгү бир-ле чүүеден садып ал
- 2 ampir17.ru сайтка бүрүткөдип ал
- 3 Автомобиль болгаш өске-даа шаңналдарны алыр арганы ал

«СоңгаЭжикМашина» акцияның организаторы хууда сайгарлыкчы А.А. Бузмаков. Акцияны эрттирериниң үе-хуусаазы 2017 чылдың март 10-дан декабрь 15-ке чедир. Акцияның дугайында, ону эрттирер дүрүмнерин, белектер санынын, оларны алыр чериниң, үе-хуусаазының болгаш чурумунуң дугайында тодаргай медээлерни ampir17.ru сайтыдан көрүп ап болур. Акцияның кыска негелделерин 8(39422) 2-30-62 телефон дамчыштыр айттырып болур.

Адреси: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, бажың 151. Тел.: 8(39422)2-30-62, 8905-920-48-48. сайт: ampir17.ru

- Окна ПВХ;
- Аллюминиевые двери;
- Остекление балконов, лоджий;
- Фасадное остекление;
- Жалюзи, рольставни;
- Автоматические гаражные секционные ворота;
- Межкомнатные и стальные двери;
- Натяжные потолки;
- Лестницы;
- Торговое и холодильное оборудование;
- Шкафы-купе.

Государственное унитарное предприятие
ПРОЕКТНО-СМЕТНОЕ БЮРО Ж

Переехали на новый адрес г.Кызыл, Красноармейская, 100, 4 этаж, кабинеты 12

- Жилые дома, коттеджи;
- Кыштаг для чабанских стоянок;
- Градостроительный план земельного участка;
- Перепланировка и реконструкция домов и квартир.

Раб.тел.: 2-32-

3-20-64 факс:

2-32-59

сот.: 8-923-265-

guppsbrt@mail

МӨГЕЙИГ

Бистиң ынак ававыс, даай-ававыс, кырган-ававыс, үккүйүвүс, кернивис, күш-ажылдың хоочуну, РФ-тиң көдээ агыйының тергиини, хөй санныг шаңнал-макталдарның эди Софья Казакиновна ДОРЖУНУ сөөлгү орукче үдежиш шүүжүүвүстү үлежиш, моральдыг болгаш материалдыг дуз дирген болгаш улуг деткимчени көргүскен чонувуска черге мөгейип, четтиргенивисти илереттис.

Ынак ававыстың бүдүштүг аажы-чаңын, омур-хевирин кылып чораан ажилын үнелеп, кезээде утпайн сактып арта Уруглары, өөнүң ээзи, төрө

солунуң сайтызы: //shyn.ru / электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 14445 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 4

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шоюн – 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
С.Ө. Ооржак – 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитилен-политиктиг (редактору Ш.М. Суван).
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айттырылгар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. Э.Н. Кол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики
Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Респуб-
лика талазы-биле эргелели «Шын»
солуну 2012 чылдың декабрь 3-те
бүрүткээн. Херчилелдин дугавы — ПИ
№ ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл. Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарны
торларының бодаптары редакцияның турук
дүүшпейн барып болур. Айттыганы саннары
өске-даа фактылары, дыңнадыгы дээр авт
боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730.
Солун неделяда үш хатал үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлапгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 15
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефондо д